

1. FEJEZET.

Élete.

Ferencz József 1835 augusztus 9-én született Belső Szolnok vármegye Alparét nevű községében. Apja szintén József, br. Jósika János gazdatisztje volt. Anyja, Balogh Anna, régi magyar nemes családból származott. Testvérei: Károly, Anna s kis korában elhalt József. Első iskoláját atyjától s Anna nővérétől kapta. Kis korában eleven, virgonc gyermek volt s mint maga feljegyezte, sokszor forgott életveszélyben. Különösen a lovakat szerette s örömet ült az istállóban, hol a kocsisok lóhátra tették, miben nagy öröme telt. A falu lakói románok s játszó pajtásaitól könnyen tanulta meg a román nyelvet. 1841-ben a kolozsvári főiskolába ment, hol Károly testvére akkor utolsó éves diák volt s első tanulója. Tanulótársai között az elsők között volt. A rendes tantárgyakon kívül örömmel tanulta a rajzot és éneket. 1846-ban atyja meghalt Szentlászlón, Kolozsvár közelében. Ezután Köbölkútra költöztek. Anyja 1847-ben Magyarkapuson egy kis házat építtetett, mikor a zsindelet ő maga hordotta fel a fedélzetre. 1848-ban, a nemzeti mozgalom megindulásakor, a poézis-osztályban volt. A diákok nemzetőri gyakorlatait az udvaron figyelemmel kísérve, ő is otthon összegyűjtötte s katonai gyakorlatokra tanította a falusi legényeket. Egy elszántási eset miatt a magyar és román bíró között civódás támadt, ebből nagy láрма és gabalyodás keletkezett, a harangokat félreverték s a család Szepterre menekült édes anyja egyik testvéréhez. Innen másnap Marosvárhelyre, azután Agyagfalvára mentek a székely nemzeti gyűlésre. 1848/49 telét Hidvégen töltötte sógoránál, aki gróf Mikó Imre gazdatisztje volt. Itt honvédek, túl az Olton németek voltak. Mikor a honvédeket Hidvégről kiverték, Bodokra menekültek s ott laktak, míg Bem Erdélyt megtisztította. 1849 tavaszán Marosvásárhelyt, majd Kolozsvárt lakott. Mikor az oroszok a várost elfoglalták, tanuja volt a magyar sereg kivonulásának. Putnoki százados alatt Tekében, mint nemzetőr, 2 hélig irodai szolgálatot teljesített. A szabadságharc lezajlása után Köbölkúton telepedtek le, majd Kapuson. Itt gazdálkodni kezdett. Szántott, vetett, aratott s már-már lemondott arról, hogy könyvet vegyen kezébe. De édes anyja nem tudott belenyugodni abba, hogy testvére iskoláit elvégezte s ő

nem. Először kereskedésbe adta Kolozsvárra, de két heti próba után haza került Kapusra. 1851 szeptemberében lépett be megint a kollégiumba. Tanulótársai, kik a szabadságharc alatt is tanultak, 3 évvel megelőzték. A retorok közé lépett. Társai és jó barátai Buzogány s egy év múlva Keresztúrról Marosi. 1855-ben, diákságuk utolsó évében, mint VIII. gimn. oszt. tanulók, mindhárman köztanítók. Buzogány a németet, Marosi a természetrajzot, ő a számtant tanította. Diáksága első évében 60 frt állami ösztöndíjat kapott; tanítványai is voltak s az első évet kivéve, mind kevésbé szorult anyja támogatására. Ez időben csak 4 tanára volt a kollégiumnak: Székely Mózes, Kriza, Berde Áron és Mikó, kiknek Kovácsi, a Pálfi Dénes, Botár Ferenc, a Wesselényi-fiuk nevelője segédkeztek a latin, Bedő Dániel szenior a görög tanításában. 1855 jul. 5-én érettségit tett jó sikerrel. Mérnöki pályára szeretett volna menni, de anyagi ereje nem volt rá. A politikai pályára nem volt kedve. Ezért egy-két évet a teológián akart eltölteni, „míg kilátás nyílik valamerre lépni”. Ekkor szorongatta az abszolút kormány az egyházat s követelte a 12 tanár beállítását, különben a kollégium elveszti nyilvánossági jogát. Ezért szeptemberben megválasztották Pap Mózes, Nagy Lajost, Buzogányt, Marosit és őt az akadémiára. Pap Mózes és Nagy Lajos 1855-ben a két éves teológiai tanfolyamot már elvégezték volt, tehát papi vizsgát kellett tenniök, mire készülhettek. Ő erre nem is gondolhatott. A nyarat a Székelyföldön töltötte. Szeptember legelején felszólították Buzogányt, Marosit és őt, hogy jelentkezzenek a papi vizsgára és fogadják el az akadémiára jelöltetést. Sokáig gondolkozott, többeknek már elutasító feleletet is adott, mikor Jakab Elek kapacitálni kezdte. Végre eltökélte magát. Másnap letették a papi vizsgát s 5-én felszenteltetett. Ez a felszentelés törvényeinkbe ütközött s „voltak, akik a főtanácson ezt az eljárást méltán kérdés tárgyává tették. Azonban ezek is hamar belenyugodtak abba, látván, hogy a rendkívüli körülmények csakugyan rendkívüli intézkedéseket kívánnak.”¹ Pap Mózes, Nagy Lajos elindultak külföldre. Ő és Buzogány 1857 szeptemberéig köztanítók és segédpapok. De minthogy fel voltak szentelve, a diákok sorából ki voltak véve, a templomban a papi székekben ültek s a konzisztóriumnak is tagjai voltak. „Különös helyzet — jegyzi fel naplójában —, egyfelől tanulótársainkkal pajtáskodni, másfelől az egyház ügyeit kormányzó férfiakkal tanácskozni.” E két év szép korszaka volt életének. Anyagilag független. Tanítványai voltak: Zsigmond Dezső, Ákos és nővérük, Kriza Gyula, Ferenczi Géza, Végh István, Krizbai Béla és Paget Olivér. A gyülekezet rokonszenvét annyira megnyerték, hogy „mondhatni, karjaikon hordoz-

¹ Fercncz József: Buzogány Áron. Ker. Magvető, 1895. 69. l.

ták. Ebédre, vacsorára már egy héttel azelőtt le voltak foglalva. A templom gyakorlása valóságos lelki szükséggé vált", mondja naplójában. Ez időben szorgalmasan tanult németül, franciául. Az 1857. évi főtanács június 10-én rendes tanárrá választotta.

1857 nyarán Pap Mózes és Nagy Lajos külföldről haza érkeztek. Szept. 17-én indultak külföldre ő, Buzogány és Marosi. Október 8-án Göttingába érkeztek. Itt egy évet töltött. Mennyiségtant hallgatott Dirichlet-től, természettudományt Weber-től, vegytant Wöhlertől. Az I. félévben heten, a II.-ban 11-en voltak ott magyarok és igen jó barátságban éltek. Vasárnapokon kirándulásokat tettek. Tanulni kezdték az angolt, mert erősen vágytak Angliába is. A harmadik félévre, 1858 okt. 7-én, Marosival együtt Berlinbe ment. Buzogány továbbra is Göttingában maradt. Itt egy félévet töltött. Hallgatott Werdernél bölcsészetet, Magnusnál természettudományt, Ohmnál mennyiségtant.

Itteni tanulása nem volt oly hasznos, mint a göttingai. Ott tanult, itt sokat olvasott. 1859 áprilisában nagyobb utazást tett Szász Gerővel s még néhány barátjával Hollandiában, Belgiumban és Franciaországban. Párizsi időzésük épen arra az időre esett, mikor az olasz—osztrák háború kitört s Napoleon szövetséges társa, Viktor Emanuel segítségére ment. Tanúi voltak a párizsiak lelkesülésének, amely nem egyszer őket is magával ragadta. Lélekben örvendtek Ausztria veszedelmének, mert ettől remélték hazánk jobb sorsra fordulását. Többször találkoztak Szemere Bertalannal, aki teaestélyre magához hívta őket. Május 10-én indult Buzogánnyal Londonba. Naplójában felséges élményként örökíti meg a tengeri utazást. „Csak itt kap az ember valami sejtelmet a végetlenről, örökről: az Istenről. Félelem helyett csodálat fogja el a lelket.”

Jakab József után (1847) ők érezték először az angol unitárius testvérek rokonszenvét és szeretetét. Nem ok nélkül mondja: „Londoni mulatásom örökre kedves emlékekkel van összekötve lelkemben.” Az otthontól való két évi távollét után meleg fogadtatásuk kétszeresen hatott rájuk. Épen ez időben volt az angol és külföldi unitárius társulat évi közgyűlése, melyen, mint az egyház képviselői, résztvettek. Ezen a közgyűlésen tette Steinthal, aki csak néhány nappal azelőtt érkezett vissza Erdélyből, azt az indítványt, hogy jövőre egy magyar unitárius ifjú részére a Manchester New College-ba ösztöndíjat, 100 fontsterlinget adjanak. Ferencz József ez indítvány meleg felkarolását részben személyes jelenlétüknek tulajdonítja. Öt hétig voltak Londonban, mialatt Martineau és Tayler több előadását hallgatták, aztán kirándulásokat tettek a vidékre. Steinthal figyelmeztetésére, hogy rövid idő alatt el lesz

zárva az út, jun. 22-én haza indultak. Naplóját a tengerbe dobta, mert félt az osztrák vizsgálattól és mert figyelmeztetést kaptak, hogy óvatosak legyenek. Jul. 19-én Kolozsvárra érkeztek. Másnap a rendőrségre idézték, kikérdezték, jegyzőkönyvet vettek fel, de semmi következménye nem lett.

Szeptemberben elfoglalta tanári székét. Tantárgya a számtan az I—V. o.-ban. Másodpapnak is megválasztották. Kedvező alkalom volt, mikor maga iránt figyelmet ébreszthetett, 1860 ápr. 29-én a Széchenyi emlékűnnep. A templom zsúfolásig megtelt: „Soha többet akkora közönség előtt nem beszéltem s alkalmasint nem is beszélek soha — mondja feljegyzésében. — E perctől fogva nevem ismeretes volt nemcsak saját gyülekezetem tagjai, hanem e város lakói előtt is. Szónoklatom felől igen kedvezően ítélték minden felé.” 1860 okt. 15-én nőül vette Gyergyai Annát. A házassággal is úgy volt, mint a papsággal. Egyiket sem kereste s mégis mindkettő szerencsésen sikerült: az egyik hírt, nevet, a másik egy áldott jó nő karjai között boldog családi életet adott. 1861-ben Kriza püspökké választatván, az első papság megürült s Nagy Lajossal szemben megválasztották. Most harmadszor köszöntött be az eklézsiába. Tanári teendője is változott ezzel, mert most a teológia tanítását vette át. Ez arra indította, hogy „kedvenc tárgyát, a számtant háttérbe szorítva, a teológia tanulásának adja magát”. Ennek a tanulmánynak első eredménye az 1864-ben megjelent káté. A papsággal járó terhes kötelességek miatt egészsége és testi ereje gyengülni kezdvén, 1866-ban káplántartásért folyamodott, mit az eklézsia készségesen megadott. Ez évben nem szolgált, de 1867-ben megkezdte szolgálatát. 1868-ban a háromszázados tordai zsinaton az egyik szónok ő volt. Másodpapok voltak alatta Nagy Lajos, Marosi, Simén. Nagy Lajos és Simén hivatás nélkül, kedvellenül szolgáltak. Marosi csak a templomi szolgálatot végezte kedvvel, egyebet nem. A papság válságos helyzetbe került s Ferencz József, mert a felelősség őt terhelte, 1869-ben a papságról lemondott. Az eklézsia a lemondást nem fogadta el, hanem a konzisztóriummal úgy oldotta meg a kérdést, hogy az eddigi két másodpapságot megszüntette s helyébe egy rendes papot állított. Így megmaradt papnak. Az eklézsia megengedte a káplántartást úgy, hogy a fizetést az eklézsia adta. A másik pap Uzoni Gábor lett, kinek versenytársa Kozma Ferenc volt. Uzoni már megválasztásakor kedélybeteg volt. 1870-ben Bölöni Farkas Sándor sirján szívenlőtte magát. Káplánja Derzsi József volt, aki terhének nagy részét levette vállairól, mert mindig kész volt helyette szolgálni.

Kriza 1875 márc. 26-án meghalt. Koporsójánál az imát ő tartotta. A Magyar Polgár megemlékezvén a temetésről, utódjául őt említette. Neve bejárta a magyarországi lapokat. „En inkább

megütődéssel, mint örömmel fogadtam a hírt, mert Isten látja lelkemet, a püspökségről sohasem álmodtam s arra, a leg-
 őszintébben szólva, sohasem gondoltam s helyzetem még azáltal is meg volt nehezítve, mert legjobb barátaim egyikével, Pap Mózessel, ki egyházi főjegyző volt, lettem versenytárssá.” — Brassai a lappal kezében felkereste s felszólította, tegyen nyilatkozatot, hogy nem akar püspök lenni. Kijelentette, hogy a püspökséget nem keresi, de nyilatkozatot nem tehet, ha nevet-ségessé nem akarja magát tenni. A püspökválasztó zsinat idejére nézve két vélemény volt. Némelyek el akarták halasztani a jövő év nyarára, mikor a négyéves kurzus szerint úgyis zsinatot kell tartani. Mások még ez ősz folyamán rendkívüli püspökválasztó zsinatot akartak tartani. A jun. főtanács határozata szerint elhalasztatott egy évvel. Ferencz József püspöksége mellett, amint egy másik fejezetben részletesen olvasható, fáradhatatlanul agitált Jakab Elek. A másik jelölt Pap Mózes volt, 17 éven át köz- és főjegyző, ki az egyházigazgatás minden részletét ismerte. *Bny* szerint² „élő archivum,” ki csaknem minden idejét hivatalának szentelte. Szeplőtlen, határozott jellem, köztiszteltetben áll. Ferencz Józsefet kitűnő egyéni, vonzó tulajdonságai mellett különösen általános magas műveltsége, páran szónoki ereje, irodalmi érdemei emelik ki. „Ezek által természetesen sokkal szélesebb körben lett ismeretessé, neve országossá, népszerűsége általánossá vált, míg jelölttársa irodai szűkkörű munkálkodását aránylag kevesebben ismerték s méltányolhatták.” Az árkosi zsinat feladata lett a vezérek nélkül maradt egyháznak új vezéreket választani. Mert nemcsak püspököt, hanem a betegsége miatt visszavonult Kaáli Nagy Elek helyett főgondnokot is kellett választani. Ez állásra sikerült a majdnem egyhangú megállapodás, de a püspökségnél mind a két párt állott a maga jelöltje mellett. A Pap Mózes-pártiak az egyházi közigazgatás körüli hosszas buzgó szolgálatot akarták megjutalmazni. A Ferencz József hívei fontosabbnak tartották, hogy a püspöki székre az első szónok s irodalmi működéséről is ismert egyén kerüljön. A főtanács üléséről tudósító *Bny*, mint szemtanú, mondja: „Megható volt az utolsó percben néhány habozó választónak lelki tusakodása.” A jelen-volt egyházi tanácsosok száma 120-ra ment, amennyi tudtunk szerint eddig egy zsinatunkon sem vett részt.” A szavazatok közül 66-ot kapott. „Soha senkit e felemeltetés jobban le nem vert, mint engem. S ez egyedül Pap Mózesért... Én nem örvendhettem barátomért s azokért, kik őt sajnálták.” De hát miért dobta magát az árba? — kérdi. Azért, mert a szabad-választás elvét meg akarta menteni s mert rossz néven vették volna barátai, ha visszavonul.

² Az árkosi zsinat, K. M. 1876. 301—308.

Programmbeszédjében, lélekben megrendülve fogadja a választás eredményét. Elfogultságát növeli, hogy épen származása helyén választották meg. Istent hívja tanunak, hogy ő azt nem kereste, a püspökségre nem vágyott, sőt attól idegenkedett. Látja, hogy a választók bizalma nem emelkedett azon mértékig, mely kezesség lenne a terhes tiszt folytatására, mert érzi változó egészségi állapotát, erői gyengeségét, azok fogyatkozását. A külső vészek elvonultak vallásunk felől, de fél az ősi unitárius erők: az egymáshoz való ragaszkodás, a munkás hitbuzgóság, áldozatkészség, a közügyek iránt való meleg érdeklődés meglankadásától. A külső támadásoknál nagyobb rossz a saját kebelünkben terjedő közöny, szűkkeblűség és „a közdolgok iránt csak az önhaszon szempontjából való érdeklődés, mely vallásos életünkre is csaknem fenyegetővé vált.” A közigazgatásban irányelve lesz: a közjó és igazság, a régi törvények megtartása, alkotmányos módon a szükséghez képest módosítása, a többségi akarat előtt meg fog hajolni. Igyekezni fog a tanárok, papok fizetését munkakedvük fokozása végett emelni. Minden alkalmat fel fog használni, hogy a vallásos életet üde frissességben tartsa s ezért az egyházlátogatást már a jövő évben meg fogja kezdeni. Igyekezni fog a sajtó és közvélemény rokonszenvét biztosítani s ez érdekében követni fogja „hivatali elődje nyomát s evangéliumi szelid lelke példaadását.” Egyik legfőbb kötelességének fogja tartani angol és amerikai hitrokonainkkal az eddigi atyafiságos viszonyt továbbfejleszteni. A konfesszió kérdésében az idő, az alkotmányos kormányzás, a szabadsajtó és tudomány alakító hatása a reform útján természetszerűen továbbhaladásra bírnak minket is. „*E programmadás azonban megköthető természetű és az egyház joga lévén, jelszónk ez lehet: előre.*” Pénzügyek terén oda kíván hatni, hogy a tőkék kellően gyümölcsöztessenek s anyagi erőink gyarapodjék. Végül bizalmát és barátságát kéri kisebbségben maradt jelöltársának, régi barátjának, a főjegyzőnek, „támaszkodva közel egy negyedszázad óta tartó barátságuk szent emlékeire” és reméli, nem vonja meg tőle támogatását. Hívei csak azért szavaztak rá, mert attól tartottak, hogyha most nem adják rá, többé nem lesz alkalmuk rá. Akik „szeretett barátomnak fonták a koszorút, egy rövid pillanattal később érkeztek meg ugyan, de a koszorút már sem az idő, sem emberek nem bánthatják. Épen fogja ő azt birni akkor is, midőn az enyémet, meglehet, hogy akkor már megtépászva, talán épen ő, siromba illeszti.” És ezzel végzi: „*En csak adósságot fogok fizetni egész életemben, mely hogy meddig tart, nem tudom, de bármeddig tartson, egyházamé*

⁸ Imák és beszédek. Elmondattak az unitáriusoknak 1876-ban aug 27—28. napjain Árkoson tartott zsinati közgyűlése alkalmával. Kolozsvár, 1876.

lesz.³ Bny. szerint „szívből szólott és szívhez szólott, bizonyítják ezt úgy az ő, mint a hallgatók szeméből hulló könnyek.”

Pap Mózes lemondott a főjegyzőségről, mit természetesenek találtak. Az állás betöltését egy évre elhalasztották, főképp azért, hogy megfontolják, célszerű lesz-e az adminisztratív közjegyzői hivatalt egyesítve hagyni a főjegyzőséggel, vagy különválasztani a kettőt. Addig a jegyzőség megosztva három tanárra bízott: Kovácsi viszi az iskolaügyi, Nagy Lajos a pénzügyi, Derzsi József a közigazgatási jegyzőséget.

A hazatérő új püspököt Kolozsvárt az állomáson Simon Elek polgármester fogadta nagy tömeggel. Szept. 10-én Szébenben tisztelgett a királynál. 1877 jan. 4-én érkezett a király megerősítő levele. melynek az eddigiektől elütő két vonása van: magyarul van kiállítva s nem az erdélyi, hanem a magyar korona országaiban levő unitáriusok superintendensének szól. Az E. K. T. jegyzőkönyvileg tiltakozott a „superintendens” kifejezés olyan értelmezése ellen, melyből a püspök, vagy valásunk jogainak megrövidítését lehetne kimagyarázni. 1877 jan. 28-án délelőtt, templomozás után, 11 órakor tette le a hódolati esküt Daniel Gábor királybiztos kezébe a főiskola nagytermében. Daniel üdvözlétére adott válaszában történelmi visszapillantást vet egyházunk multjára s hálát ad a gondviselésnek, hogy a politikai és egyházi jogok tiszteletben tartatnak, a felekezetek törvényes szabadságukat háborítatlanul élvezhetik s a hit és lelkiismeret szabadságát egy fejlett irodalom és erős nemzeti közérzelem védi.” Ezután Derzsi h. főjegyző üdvözléte következett, kinek beszédjéből helyénvalónak látom a következőket ideírni:⁴ Egy nagyobb testület vezetője „szem kell hogy legyen, mely mindent meglát és sokat, látván, nem lát meg, fül, mely minden neszt észrevesz és sok lármát nem hall meg, kéz, mely folyton ültet, plántál és egyúttal folyton írt és gyomlál, szív, mely az egészért dobog s a lázat mérsékelni és fokozni bírja, fő, mely a test lépéseit, cselekedeteit helyesen irányítja, tűz, mely égetés nélkül az egésznek meleget kölcsönöz, mérséklet, mely előtt az indulatok elsimulnak. Ezt kívánni igenis sok egy embertől. De akinek sok adatott, attól sok kívántatik. S az összes testi és szellemi erőknél mindezen megfeszítése és folytonos feszültségben tartása, mindezen sokoldalú munkásság elzártan, mondhatni titokban történik. A sokaság nem tud az átvirrasztott éjelekről, a kimerülésről, bágyadtságról. A naptól azt kívánjuk, hogy minden reggel felkeljen, új erővel világoljon és árássa áldásait, ha vérző kebelével nyugodott is el... A közigazgatási főnök szerepe háládatlan is. Nem olyan, mint a szónoké, aki egy beszédével talán szíveket hódít meg.

⁴ S. D. A hódolati eskü letétele főt. Ferencz József püspökünk által. K. M. 1877. 33-47.

Nem olyan, mint az író tudósé, kinek szavait a tengeren túl is meghallják . . . Meglehet, hogy a főpásztori sok nézni, hallani, meggondolni és érezni való talán nem engedi meg, hogy mint régebb, ezentúl is úgy meglássa, hallja, érezze és végezze magánügyeit. Ámde a jó pásztor életét is adja az ő nyájáért . . . Legyen olyan, mint a porondos mész, mely a különböző kemény testeket egy nagy erős egésszé alkotja, mint a delej, mely a távoliakat is maga körül gyűjti. Álljon csupa szeretetből és tapintatos igazságosságból, mint Pál apostol kívánja a püspököktől s akkor ne féljen . . . Ne csüggesse az, hogy kevesen vagyunk. Jézusnak a 12 nyilvános tanítványon kívül volt még más titkos 70 tanítványa is. A Főtisztelendőséged tudvalevő 60 ezerén kívül lehetnek és vannak is még titkosok is. Több Saulusból lett már Jézus óta Pál. Különben is kicsiny csillag is képes volt hajdan bölcseket vezérelni az igazság bölcsőjéhez. Keresse ezután is az igazságot, mint eddig tevő s mi követjük“.

Ezután a püspöknél 80 személyre terített asztal várta a résztvevőket. Délután 2—7-ig tartó közebed zárta be az ünnepélyt, melyen vidéki és helybeli egyházi tanácsosok és a város különböző testületének képviselői vettek részt.

Püspökké választása fordulatot jelent életében nem egy tekintetben. Eddigi jelentékeny irodalmi munkásságát félbe kell hagynia, vagy nagymértékben korlátoznia s minden figyelmét jóformán az egyházkormányzás és egyházszervezés teendői foglalják le. Első püspöki körrendeletében (K. M. 1876. 381—386.) tudomásul adja megválasztatását az espereseknek s rámutat vallásközönségünk „új feladatára“. Ez nem más, mint: azt az erőt, amit eddig a külső védelemre kellett fordítanunk, most már beléletünk megszilárdítására, önmagunk gyarapítására felhasználni, hogy a múlt szenvedéseiért a jövőben keressünk vigaszt és elégtételt. Érti a hivatal terheit és roppant felelősségét, de hiszi, hogy „atyafiúi szeretet által mérsékelt eréllyel“ sikerül munkája, mert erősen bízik szándékai önzetlen tisztaságában, a gondviselésben és abban, hogy az esperesek „a mindenikünk előtt szent közügyért támogatni fogják“. Az első főtanács után (1877 szept. 2—4.) följegyzéseiben egy évi munkájáról így elmélkedik: nincs oka magát semmivel vádolni, a főtanács is elismeréssel volt s ezt a püspöki évi jelentéssel kapcsolatban, *mely e nemben első volt főtanácsi gyűléseinken*, jegyzőkönyvileg ki is fejezte. De helyzete nehéz volt. A tanári kar jelentékenyebb része ellene volt megválasztásának. Még most is fájdalmas érzés fogja el lelkét, ha arra a hidegségre gondol, mellyel első püspöki látogatását, egykor jó barátai, fogadták s a polgármester által való fogadására tanárlársai közül csak ketten (Simén és Kovács J.) mentek ki kezet szorítani vele. Ez a hidegség nem magáért, hanem a közügyért

búsította. Benczédi, Pap Mózes egy év alatt egyszer sem mentek konzisztóriumra. Berde, az új főgondnok, évi működése a semmivel egyenlő. E kedvetlen tapasztalatairól értesítenie kellett Jakab Eleket, kinek megválasztását legnagyobb részben köszönheti, mert ez (1876. XI. 30.) ezt írja neki: „A duzzogókat ne vedd számba, de ne is idegenítsd. Engedd juhászodniok s ha tán simulnának, vissza ne utasítsd”. 1877 legelején (I. 10.): „Ha neked flegmád nagy lesz úgy elnyelni a mostani pilulákat, mint régen a bókók likörös cukorkáit, akkor dúsnak foglak tartani”. A Magvető — nem jelenvén meg kellő időben — késése már kedvezőtlen benyomást keltett. De te még hallgass, hadd ismerjék el, amire eddig szemet hunytak, hogy pelikánja voltál a státusnak egy évtizedig, szív-véreddel tápláló korhatag paralitikus testét derék sikerével s fényes eredményével fáradhatatlan igyekezetidnek. Hadd ériék benrök a meggyőződés”. Hódolati esküje után (1877. II. 9.) hosszú levelében minden irányban tanácsaival látja el: „Élj állásod tekintélyével és jogaival, bölcs és jézusi szelidségű eréllyel! De szimpiatiát ne kunyorálgj!... Az vagy nekünk, ami Simor a katolikusoknak. Meg ne húzd magad. Önérzeted legyen mindenkivel s minden hatósággal és hatalommal szemben... Tekintélyt s befolyást neked és státusunknak csak így szerzesz... Neked demonstrálnod kell ad captum, hogy a másik jelölt utánad maradt minden gondolható tekintetben, hogy veled nagyot nyert a státus s hogy te adsz díszet az unitáriusoknak, nem tőlük veszed azt”.

Ezekről a „duzzogóktól” eltekintve, püspöksége elég szerencsés előjelek mellett indult. Alig érkezett haza a püspök-választó zsinatról, a király erdélyi utazása alkalmával Szebenben kellett az egyház hódolatát tolmácsolnia szeptember 10-én. 14-én pedig értesítést kapott Török Pál dunamelléki református püspöktől, hogy egy jóakaró úr a protestáns egyházak javára alapítványt akar tenni s gondoskodjék október 15-én az egyház képviseltetéséről. Az értekezlet, melyre őt és Daniel főgondnokot kérte meg, az E. K. T., Budapesten a ref. főiskola tanácstermében volt s arról nevezetes, hogy az volt az első alkalom, midőn Magyarország összes protestáns püspökei közös tanácskozásra összegyűltek. Ez a jóakaró úr br. Baldácsy Antal, aki birtokát alapítványul hagyta a protestáns egyházaknak pusztuló egyházközségek megmentésére, inségesek s különösen építkező egyházközségek gyámolítására, püspökök és csekély fizetésű lelkészek díjazására, lelkészi özvegyek és árvák sorának enyhítésére. Ugyanekkor tartotta Budapesten a második nyilvános unitárius istentiszteletet.

Allandó éberlétet és munkát kívánó egyházkormányzói teendői mellett marad még ideje és ambíciója arra is, hogy a politikai közélet mezején is munkát vállaljon, Már 1875-ben többen

felszólították, hogy Keresztúron, vagy Udvarhelyszék egyik kerületében fogadja el a képviselőséget a Deák-pártiak részéről. Figyelmeztették, hogy így alkalom nyílik Budapesten az unitárius érdekek előmozdítására. Gondolkodóba esett s kijelentette, hogy elvállalja a jelöltséget, de csak úgy, ha egyhangúlag óhajtják. Fellépett Szentiványi, de Orbán Balázsszal szemben elbukott. Ő pedig visszahúzódott. 1884-ben br. Kemény György tordaaranyosmegyei főispán kérdezte meg, nem lenne-e hajlandó elvállalni a jelöltséget, tekintettel arra, hogy e kerületben Torockó központtal sok unitárius választó van. Kezdetben vonakodott, gyenge egészségi állapotával mentegetve magát. A főispán ragaszkodott hozzá s biztosította, hogy beleegyezése nélkül nem kezdenek akcióhoz. Ugyanekkor, március havában, Gyarmathy Miklós és Szász Domokos kérték fel, hogy Kolozsvár egyik kerületében lépjen fel. De ezt határozottan visszautasította az itt uralkodott elkeseredett pártviszonyok miatt. Ugyanaz évben Sigmond Dezső képviselőjelölt érdekében beszédet mondott (Magyar Polgár, 1887. 86. sz.), melyben kijelenti, hogy a szabadelvű párthoz tartozik, melyet 9 év óta állandóan gúnyolnak, pedig ez a kormány nemcsak óhajtásokat, hanem tényeket is tud felmutatni s messze kiható alkotásokra is hivatkozhatik. És jól esik lelkének, hogy akit egykor kézenfogva vezetett az iskolában s tán értelmi kifejlődéséhez is hozzájárulhatott, most polgártársaival együtt ő is tisztelettel adózhatik. 1884 május 15-én a torockói kerület küldöttségének felkérésére a jelöltséget elfogadta. Az egyház vezetői között többen nem helyeselték e lépését. Ő úgy érezte, hogy haszonnal fog járni egyházi ügyeinkre s meg akarta menteni a kerületet egy unitárius képviselőnek. És a miniszterelnöktől is kapott felhívást. Programbeszédében (Magyar Polgár, 1884 110. sz. és külön lenyomatban is) kifejti, hogy Torockó és vidéke népe iránti rokonszenv mellett az vezeti, hogy a főrendiház küszöbön álló reformjára nézve mindenek véleménye egyezik abban, hogy a protestáns püspököknek ott helyet kell adni. De hát miért a szabadelvű pártban? kérdi és megfelel rá: „Reám nézve a szabadelvű elnevezés ellenálhatatlan hatást gyakorol. A szabadelvűség légkörében nőttem fel. Ez, mondhatnám, hitvallásom. Ott vannak ennek gyökérszájai az 1848. évi törvényekben, melyek új eget és új földet teremtek édes hazánkban. Avagy a lelkiismeret szabadsága épen az én sokat üldözött vallásom törvényesítésében túl a Királyhágón is nem a szabadelvűségnek eredménye? A függetlenség hangzatos, de ábrándos jelszava helyett híve maradok a szabadelvű pártnak, amely sem hátrafelé nem csúszik, sem előre nagyot nem ugrik, hanem megfontolva, a viszonyokat kellően mérlegelve, bölcs elővigyázattal lépésről lépésre, de biztosan viszi előre az állam hajóját. Ez szerinte az igazi szabadelvűség kritériuma.

Hazánk egyik büszkeségének, a lelkiismeret szabadságának korlátozására soha kezet nem nyujtok s azon leszek, hogy a különböző egyházak és vallásfelekezetek közötti testvéri viszony a teljes jogegyenlőség alapján minél inkább érvényesüljön." Idéztem beszédéből ezt a részt, melyből világosan látszik, hogy politikai állásfoglalását is vallásos meggyőződése határozza meg. 1884 jun. 13-án megválasztották Miksa Imrével szemben. A kortes-nóták közül feljegyezte ezt:

Megyen Miksa batárral,
Ferencz József számárral,
Többet ér ő számáron,
Mint a számár batáron.

Az Ellenzék kiadótulajdonosa, Ürmösi Lajos, hevesen támadta. Az egyház főbb emberei tartózkodó álláspontot foglaltak el e kérdésben. Az 1884. évi főtanácstól engedélyt kért az elvállalására. Berde főgondnok megfontolandónak mondta, vajjon nem szolgál-e a képviselőség a püspöki tekintély kibé-
bítésére, mert a püspök helye a főrendiházban van, ott vannak a r. katolikus püspökök is. Raffaj Károly keresztúri felügyelő gondnok — függetlenségi párti — teljességgel nem tartotta a kettőt megférőnek. A főtanács az engedélyt megadta. 1884 okt. 4-én alakult meg a ház. Okt. 6-án beválasztották a közoktatási bizottságba. A sok járás-ke-
lés, sok emberrel való megismerkedés kizökkentette a rendes kerékvágásból s jó hatással volt egészségi állapotára. Képviselői működésének első ténye egy beszélgetés a miniszterelnökkel. A főrendiház reformja iránti törvényjavaslat egy 21 tagú bizottságnak adatott ki, melybe nem jelöltek unitárius tagot. Ez ügyben volt a miniszterelnöknél, mire őt jelölték s meg is választották. A főrendiház reformjára vonatkozó vitában a bizottságban nov. 21-én felszólalt. Kiemelte, hogy a javaslat azáltal, hogy a protestáns püspököket is beviszi, újabb lépést tesz az 1848. évi törvények megvalósítása felé a vallási egyenjogúság kérdésében. Felszólalásának az volt a célja, hogy majd a részletes tárgyalásnál jogot nyerjen a főgondnok és püspök tagsági jogáért harcolni. Fel is szólalt, de Tisza nem engedett álláspontjából. Ezért a bizottság nyílt ülésén nem vett részt. A zsidók részéről való képviselő törlése nagyobb vitát keltett. Ő is felszólalt, természetesen a vallásegyenlőség és szabadság szellemében és sajnálta a zsidó tag kihagyását. S a törlést csak azért szavazta meg, mert kijelentették, hogy a főrendiháznak a hozzájárulását most úgy sem lehet várni.

A második ülőszak 1885 szept. 27-én nyílt meg. A közoktatási bizottság tagjául most is megválasztották. Középiskoláink állami segélyezése iránti kérést kellett a főtanács határozata szerint személyesen átadni küldöttséggel. Folytonos

gyengélkedése miatt — mondja feljegyzéseiben — a parlamentben, meglehet, nem marad nyoma életének, mert bizony a beteges ember csak félemler. A harmadik ülősszak 1886 szept. 18-án nyílt meg. Ez időben tett lépéseket, hogy orvosoltassék az a sérelmünk, hogy iskoláink nem vétettek fel segélyezésre, holott folyamodásunkat még 1885-ben beadtuk s a közoktatásügyi miniszter a segélyezést kilátásba helyezte. Mikor Buzogányt nyugdíjazták, Trefortot arra kérte, hogy legalább egy fogalmazói állást biztosítson nekünk, de csak gyakornokot helyezett kilátásba. A következő képviselőválasztás alkalmával Bethlen Géza főispán rábeszélte, hogy ne lépjen fel Torockón, hanem hagyja a kerületet Huszárnak. Visszalépett. A torockói kerületből való „kipolitizáltatása” miatt Abrudbányával akarták kárpótolni, hol hárman kerültek szóba: ő, Boér Béla és Sigmond Ákos. A főispán felkereste s megkérdezte tőle, hogy a 9000 frt költséget vállalja-e. Erre kijelentette, hogy nem reflektál Abrudbányára. Így ért véget 1887 május 27-én képviselőssége.

A tanárokhoz való viszonyát püspökké választásának előzményei nem kedvezően befolyásolták. Mint püspöknek az egyház kormányzásában legértékesebb és nélkülözhetetlen munkatársai és támogatói a tanárok voltak. Feljegyzéseiben mondja, hogy azért is nem tartotta magára nézve kíváncsnak a püspökséget, mert annak barátai éppen a tanárok között voltak a legkevesebben, akik az idősebb mellőzésével nem igen tudtak kibékülni. Tudta, hogy mint püspöknek leggyakoribb érintkezése velök lesz és igyekezett érdekeiket a méltányosság határai között támogatni. 1885-ben a főtanácson két tanár száláspénz-kérése keltett nagy vitát s hívott ki ellen-szenves megjegyzéseket. Ferencz József indítatva érzi magát védelmükre kelni. „Lehet ugyan kifogást tenni tanáraink ellen. Én sem vagyok mindnyájokkal megelégedve. De másfelől látom s 9 évi püspökségem meggyőzőtt arról, hogy tisztelet kolozsvári konzisztorainknak, de itt a tanárok nélkül közigazgatásunk teljesen megszűnik, fennakad. Ezért védelembe kellett vennem a tanárokat, nem annyira az irántuk való barátsági érzelemről, mint vallásközönségünk érdekeitől indítatva. Valóban a mi embereink, úgy látszik, nem tudják eléggé felfogni és méltányolni azokat a szolgálatokat, melyeket tanáraink a köznek nemcsak a tanítás, de a közigazgatás körül tesznek”. Az 1885. évi főtanács egyházi törvényeink kodifikálását mondta ki s végrehajtását az E. K. T.-ra bízta. „Nó megválnék, mondja feljegyzéseiben, mikor lesz ebből valami, ha ezt is nem a tanárok csinálják meg”. A tanárok fizetése az államsegélyre vonatkozó szerződés megkötése előtt sohasem volt kielégítő, még a mindennapi kenyeret is alig biztosította. Azért állandóan békétlenkedtek, zúgolódtak és követelöztek. Mikor az 1891. évi főtanács kimondta a keresztúri hatodik tanári szék szer-

vezését, a püspök erről elmélkedve attól fél, hogy maholnap nem kapnak tanárokat a csekély fizetésre. 1892-ben behozzák a tanárok *corpóllékát*, de csak a 20 éven felül szolgáltak részére. „Nagy haladásként” könyveli el. Az 1894. évi főtanácsnak kényes tárgya volt az országos tanári nyugdíjintézetbe való belépés. Kényes volt a kérdés, mert a papság féltékeny volt azokért az előnyökért, melyeket a tanárok élveznek. Sikerült megoldani úgy, hogy a papság nem zúdult fel, mire nem kis mértékben befolyt az ő állásfoglalása s a papoknak a megnyugtatója, hogy most már minden erőnket a papi álmások és javadalom gyarapítására fordítjuk.

A XX. században a tanároknak az a helyzete, melyet eddig az egyházi közigazgatás rendszerében elfoglaltak, némileg változott. Az eddigi közigazgatási, pénzügyi és tanügyi jegyzők helyét és teendőit a *titkár* veszi át. A tanárok száma is megszorodik: 8-ról 12-re, majd 16-ra emelkedik. 1902 márciusában 4 tanár beiktatása alkalmával feljegyzi: vajjon meglesz-e bennük (2 átállott kath.) a ragaszkodás egyházunkhoz, ami nélkül bármily jeles tanárok legyenek, csak félnyereségünk. E kérdés lelkére nehezedik, mert úgy tetszik neki, hogy eredetileg unitárius születésű tanáraink is az újabb nemzedékből már kevésbé hordozzák szívükön az iskola ügye mellett az egyház közügyeit is. Külön célnak tekintik a főgimnáziumot. Pedig csak eszköz egyházunk fenntartására, mely nélkül egyházunk is megszűnt volna, vagy nem birna azzal a jelentőséggel, mellyel bír.

Még csak egy nyilatkozatát idézem. 1923 dec. 31-én feljegyzi, hogy az esti templomozáson kevesen voltak, a tanárnék közül csak egy. Ezek a mostani tanárnék, úgy látszik, ha istenfélők is, de nem nagyon buzgók. „A mostani tanárnék miatt be is zárhatnók a templomot”.

Hála és meleg szeretet kapcsolta a kolozsvári eklézsiához.

Ferencz József a kolozsvári első papságban kevés híján két évtizedig szolgált s életének legszebb emlékei kötik ez eklézsiához. Feljegyzéseiben nagy melegséggel emlékszik meg erről az időszakról, melynek az alapján a hívek, mint egészen kezdő embert, majdnem tenyerükön hordották s már hetekkel előre meghívták asztalukhoz. Ez időben a templombajarást a hívek nagyon szépen gyakorolták. Mindjárt püspöksége elején 1878 május 5-én az árkosi zsinaton adott programjához híven vizsgálatot tartott a kolozsvári egyházközségben, ahol 1815 óta nem volt püspöki vizsgálat. A közgyűlést üdvözlő beszédében megmondja, miért. Ez az eklézsia egykor az egész vallásközönség kormányzására befolyt, annak úgyszólván konzisztóriumát képezte s ezért nem szorult folyton kézenfogva vezetésre. De a helyzet azóta megváltozott s nem akarja, hogy a törvényszerű püspöki vizsgálat teljesen elévüljön s a gyakor-

latból kimenjen. Az eklézsia eddig úgyszólván kívül állott az egyházi közélet szféráján, a konzisztórium és a főtanács határozatairól alig vett tudomást máskor, mint midőn követői a főtanács üléseire meghivattak. De más célja is van. A kepe eltörlésével bedugult jövedelemforrások érdekében az egyház-község tagjait áldozatra akarja felhívni. Aztán az 1873 évi szervezeti törvény még nincs életbeléptetve s a presbiterium megválasztva, abban az eklézsiában, melyben Dávid Ferenc először hirdette nyilvánosan az egyszemélyű Isten ésszerű tanát, amely annyi nagy és jeles emberünket látta templomában imádkozni: „Bizony, bizony, a kolozsvári eklézsiának, mint napnak az égi testek között, mint ég felé nyúló magas toronynak a község házai között, úgy kell fényleni, úgy kell kiemelkedni a buzgóságban, a vallásszeretben, az áldozatokban minden más eklézsiánk mellett”. És végül feléledő emlékei majdnem elérzékenyítik. A kedves emlékek hosszú sorára gondolva, így végzi: ez emlékekre „lelkem most is örömmel száll vissza, mert nincs mellettük fullánk és tövis, csak jóakarat, szeretet és érdemeim feletti közelismerés és közbecsülés a hívek részéről, amelyek e pillanatban is kétszeres erővel újulnak meg keblemben”.

Tíz esztendővel később, 1888 pünkösdjén prédikált a kolozsvári templomban. Mióta püspök lett, nem állt e szószéken, csak az úr asztalánál. Egészségi állapota miatt nem mert vállalkozni rá. Oly jól esett — mondja, — hogy most megtehettem. Látta, hogy a közönségnek is tetszett, ami mutatja, hogy nem vesztette el a régi szeretetet és tiszteletet. Ő maga is meg volt elégedve beszédjével s ösztönzést is akart adni a papoknak, hogy a szószéket emelje. Mikor 1895-ben a bölöni zsinat 40 éves papi és tanári működésének jubileumát ünnepelte, a kolozsvári egyházközség gondnokának (Gyulay László) üdvözlétére így felelt: „Legyenek meggyőződve, hogy az a hála, mellyel én kolozsvári eklézsiánk iránt tartozom s amelyet mélyen érzek keblemben, csak élttem végével fog megszűnni... Hiszen ez eklézsia nevelt fel engemet, templomának szószékén kezdettem meg, előbb mint segéd-, majd mint rendes lelkész imáimmal az Istenhez szárnyalni s a híveket az örökélet beszédével táplálni. És a díszes gyülekezet nemcsak örömmel fogadta az ifjú szónok szárnypróbálgatásait, hanem templomgyakorlásával, az isteni tiszteletekben való tömeges részvételével buzdított, bátorított és lelkesített úgy, hogy amire csak nehezen tudtam volt magamat rávenni, a papi szolgálat nekem a kolozsvári gyülekezetért hovatovább mind nagyobb gyönyörűségemmé, mondhatni, lelki élvezetté lett”. És kifejezi sajnálatát, hogy mostanában olyan ritkán tud szolgálni azoknak, akiknek köszönheti papi pályáján az elért sikereket s mint mondják, „szónoki jóhírnevemet”. Egy hónappal később

(szept. 29.) úrvacsora alkalmával prédikált annak emlékére, hogy 40 évvel azelőtt köszöntött be papnak Kolozsvárra. Úgy érezte, hogy tartozik ezzel Kolozsvárnak, mely annyi szeretetet és jóindulatot tanúsított iránta segéd-, másod- és rendes papsága alatt. Templomozás után a nők külön s a férfiak is külön megjelentek nála s üdvözölték. Papi működésének 60-ik évfordulóján, 1915-ben, Borosnak a papság nevében mondott üdvözlő beszédjére, melyben szónoki sikereit emelte ki, azt válaszolta, hogy ezt annak tudja be, hogy kolozsvári hívei, mint segédlelkészt már 20 éves korában mondhatni karjaikon hordozták, keblükre emelték, beszédeit örömmel hallgatták s a templomot szinte tüntetőleg gyakorolták.

Régi egyházi törvény írja elő nemcsak a püspök közvetlen hatósága alá rendelt eklézsiák megvizsgálását, hanem az egész egyház minden egyházközségére kiterjedő ú. n. püspöki vizsgálatot. Ez a törvény az idők folyamán már-már kezdett kimenni szokásból. Székely Sándor 1847-ben és 1851 végén, Kriza 1864-ben tartott utoljára vizsgálatot Keresztúr-kör néhány gyülekezetében. Ezért programjába vette, hogy minden egyházkörben minden gyülekezetet meglátogat, mert meg volt győződve a látogatások hitelesítő hatásáról. De hosszú püspöksége alatt sem tudta megvalósítani, részben gyenge egészségi állapota miatt, részben azért, mert a püspöki teendők az egyházszervezés előhaladó munkájával nemhogy apadtak volna, hanem sokasodtak.

1877 jun. 16-án tartott vizsgálatot Torockón és Torockószentgyörgyön Kovácsi Antallal. Ez volt első ilyennemű hivatalos ténykedése. 1878 jan. 26—29-én Tordán tartott vizsgálatot. Sok aggodalommal készült erre — mint feljegyzi —, mert a tordaiak, egy-kettő kivételével, Pap Mózes-pártiak voltak, ott laktak rokonai, legjobb barátai. Reményén felül jól sikerült. A városi dalkör szerenáddal tisztelte meg. A *Kelet* (1878 jan. 29. 24. sz.) azt írja e látogatásról, hogy valláskülönbség nélkül mindenki hallani és gyönyörködni akart a püspöki szónoklat szépségében s a templom szűknek bizonyult a közönség befogadására. Beszédjének bája és szépsége mindenkit elragadott. A *Haladás* (1878 jan. 30. sz.) terjedelmes tudósításban emeli ki a püspök szívhez szóló, megragadó beszédjét, mellyel a hallgatóságot valósággal elragadta s hozzáteszi: „Tordára minden unitáriusnak vágyódni kell“, mert ez a város az unitarizmus bölcsője. 1878 május 5-i kolozsvári vizsgálatról már megemlékeztünk.

1880 okt. 2—29-én Maroskörben tartott vizsgálatot, mely maga kérte fel erre. A legjobb eredménnyel folyt le. (K. M., 1880. 345—348.) Istentiszteletet Marosvásárhelyt a reformátusok kis templomában tartott, melyet a reformátusok ajánlottak fel. Két és fél hét alatt 18 templomban beszélt.

1882 júniusában Torockón, Torockószentgyörgyön és Járában vizsgált. Nagy örömmel jegyezte fel, hogy Torockón az iskola a hívek buzgóságából és állami segéllyel újra épült. Okt. 7—16-án Tordaaranyoskör 8 egyházközségét látogatta meg, hol 41 év óta nem volt ilyen vizsgálat.

1883 jún. 3-án Mózes Andrással néhány elmaradt tordaaranyosköri eklézsiát látogatott meg. Itt érte Kelemen B. halálának híre, mire haza sietett, hogy áldott lelkű, nemes öreg barátját eltemesse. A temetés után, jún. 10-én s következő napjain folytatta a vizsgálatot Túron, Szinden és Tordán.

1883 szept. 29-től okt. 12-ig a küküllői köri eklézsiáit látogatta meg.

1886 szept. 19-én a homoródalmási templom 100 éves fennállásának ünnepére ment le. Karácsonyfalván is beszédet tartott. Feljegyzéseiben azt mondja: hiszi, hogy látogatása nem maradt jó hatás nélkül az udvarhelyi körre, „melyet valószínűleg nem látogathat meg, mert sajnosan tapasztalja, hogy nem győzi az ilyen fáradságot. Pedig mily örömet járnám be összes eklézsiáinkat, hol mindenütt a legnagyobb szeretettel és tisztelettel találkozom. Igaz, hogy ez a püspököt illeti, de lehetetlen, hogy ne legyen része benne személyemnek is.” Ezután még csak 1888 jul. 5-től 19-ig a háromszéki egyházközségeket látogatta meg Mózes Andrással. A többi egyházkör (keresztúri, udvarhelyi, alsófehéri és kolozsdobokai) meglátogatása hosszú püspöksége alatt nem került sorra. Ez lehetett az oka annak, hogy a marosi egyházkör 1910-ben indítványozta, hogy püspöki vizsgálat az összes egyházközségekben legalább 10 évben egyszer tartassék. A főtanács a szervezeti törvényre való utalással, amely azt írja elő, hogy az egyházköröket és egyházközségeket „koronként személyesen meglátogatja”, további intézkedést nem tartott szükségesnek. Csupán élete utolsó éveiben, az imperiumváltás után került sor megint az intenzív belmisszió sürgetése rendjén a püspöki látogatásokra, melyeket, felkérésére, helyette Boros főjegyző két ízben és két körben fáradhatatlan buzgósággal végzett el.

A rendszeres egyházköri látogatások elmaradása után azonban sok helyen szentelt fel templomot, tornyot, vagy imaházat, sőt magánházat is, iktatott be lelkészt, leplezett le sír-emléket, ünnepelt és üdvözölt jubileumokon papokat, tartott vizsgálatokat egyes egyházközségekben, Budapesten és a Királyhágóntúli részekben.

Püspöksége alatt következő *papszentelések* voltak: 1876-ban Árkoson, 1879-ben Székelykeresztúrt, 1883-ban Vargyason, 1887-ben Dicsőszentmártonban, 1891-ben Torockón, 1895-ben Bölönben, 1899-ben Székelykeresztúrt, 1903-ban Vargyason, 1907-ben Csókfalván, 1910-ben Kolozsvárt, 1915-ben Kolozsvárt, 1920-ban Kolozsvárt, 1924-ben Kolozsvárt és 1927-ben

Kolozsvárt. Ez utolsó ünnepélyen mondta, hogy egyházunknak csak egy papja van, kit nem ő szentelt lelkésszé. És beteljesedett, amit beszédjében mondott, hogy életének ez volt az utolsó papszentelése.

Egyházi alkotmányunk szerint a püspöknek fenntartott jog az ú. n. *paprendelés* (ordinatio). Nagyfontosságú hatáskör, melynek helyes betöltésén fordul meg nagyrészen a hívek valláserkölcsei élete. A megfelelő embert állítani a megfelelő helyre. Ismerni az illető gyülekezet állapotát, szükségait és ismerni a jelölt adottságait. Helyes ítéletet kíván s azt az erkölcsi tekintélyt, amely a sokszor érvényesülni akaró magán- és személyi érdekek ütközése közben is a köz érdekének szolgálatát biztosítja. Egyetlen pap kinevezésénél történt meg 1892-ben hosszú püspöksége alatt, hogy az ellenpárt vezetői panaszt nyújtottak be rendelkezése ellen a főtanácshoz, amely azonban a panaszt elutasította s a rendelkezést helybenhagyta. A főtanács mély sajnálatát fejezte ki, hogy egy eklézsia félrevezetett tagjai a püspök intézkedése ellen panasszal éltek, megállapította, hogy eljárása teljesen korrekt, a törvénynek megfelelő, tehát jogos volt s iránta és a főgondnok iránt kifejezte legnagyobb bizalmát és tiszteletét. (1892. évi főt. 75. jk. p.)

Körleveleivel püspöksége első éveiben és az imperium-változás utáni időkben kereste fel híveit gyakrabban. Első ilyen körlevelében (1877 dec. 17-én 365. sz. a.) mondja: elszomorítja hogy a tudomány, ipar, kereskedelem halad, de az erkölcsökben hanyatlás van, nincs fogékonyság az isteneszme iránt és érzéketlen a vallás iránt. És szívökre köti a családi élet tisztaságát, a pap és hívek közötti meleg viszonyt, amilyen van szülő és gyermek, tanító és tanítvány, barát és barát között. Aztán a takarékos gazdálkodást, a földhöz való ragaszkodást és a vallásközönség közszükségeire való áldozó készséget. Aztán a templombanemjárás és vallási közöny megszüntetése érdekében lelkes munkára hívta fel paptársait. Azt szeretné, hogy nagyobb gyülekezeteinkben ne kétévenként, hanem *minden évben legyen konfirmáció*, mely a vallásos kedélyre mindig ellenállhatatlan benyomást gyakorol.

A 80-as években „égető seb volt egyházunk erkölcsi ábrázatán” a *vadházasságok* szaporodása. Más gyógyszer nem tud ellene, mint a jóakaratú intést és dorgálást. (K. M., 1880. 317.) Az 1888. évi főtanácsi jelentése szerint a vadházasságok réme a háromszéki körben is kísért s megbotránkozott azon, hogy némely egyházközségekben hétköznapiokon egyáltalában nem tartanak istentiszteletet.

A század első tizede közepétől kezdve mind több gondot adott s több aggodalmat okozott a *kivándorlás*. 1905-ben többen folyamodtak hozzá, hogy küldjön nekik énekes-, ima-

és mesés-könyveket, hazafias költeményeket. Szomorúan jellemző, hogy nem papjai jelentéséből értesül erről a fájdalmas jelenségről, hanem közvetlenül. A papokat felhívja a cura pastoralis buzgó gyakorlására. A következő évben már az esperesi vizsgálószékek jegyzőkönyveiből értesül, hogy híveink a nehéz megélhetési viszonyok miatt számosan vándorolnak ki Amerikába. Ezek száma főleg a küüllői és udvarhelyi körben emelkedik. De az E. K. T. azzal vigasztalja, hogy ne mondjam: áltatja magát, hogy künn nem telepednek meg végleg, aztán vallásukhoz ragaszkodnak, adományokat küldenek haza egyházközségeik javára. Az 1907. évi csókfalvi zsinatra jelenti, hogy az Amerikába (642) és „Oláhországba” (342) kivándoroltakat összeíratta és rámutat arra a nagy vérvesztésre, amely nemzetünket s egyházunkat is éri, „ha a kivándorlás láza nem csillapul s enyhítésére országosan valamely módot nem találunk”. A kivándorlás hovatovább mind nagyobb mértékben gyengítette sorainkat s 1911-ben a főrendiházban az államsegély megfelelő felemelését azon okból is kéri, mert szegény földműves híveink a mindennapi kenyér megszerzéseért kénytelenek kivándorolni.

A háború előtt nem egyszer hangzott el a vád, hogy az egyház az anyagi és gazdasági kérdésekkel való egyoldalú elfoglaltatása miatt megfeledkezik tulajdonképpeni hivatásáról, a lelkek belső, lelki világának építéséről, a valóban pásztori munkáról. Ebben a vádban van valami igazság. S nem menteni akarjuk, csupán a dolgot helyes világításba helyezni, mikor rámutatunk arra, hogy az nemcsak nálunk volt így, hanem más egyházaknál is. Az 1912. évi főtanácsbi bizottság ennek a kíváncsornak ad hangot, mikor a papok bensőséges tevékenységét s *téli vallásos estélyek* megtartásának elrendelését sürgeti. Az E. K. T. megjegyzi erre, hogy a Dávid Ferenc-Egyletben s más címeken papjaink, sok helyen tanítóink s más híveink segítségével vallásos estélyeket tartanak; de mégis felhivandóknak mondja az espereseket, hogy vizsgálataik alkalmával kérjenek be jelentést a papok ilyenirányu munkásságáról, mert kíváncsornak tartja, hogy a lelkészek a hívek szociális és valláserkölcsi élete iránt mind melegebben érdeklődjenek.

Eber figyelemmel állandóan az egyházi, társadalmi közélet ütőerén tartja a kezét s annak minden változását az egyházáért élő főpap gondos és lelkiismeretes mérlegelésével értékeli. Az *évi jelentések* a legjobb alkalom arra, hogy hallassa szavát és ítéletét a közéleti jelenségek s a korszellem felett. Az 1881. évi főtanácsot borus gondolatokkal nyitja meg, mert a kor anyagias irányát látja mindenütt elhatalmasodni, lelkesedni sem tudunk valamin, ha nincs önhasznunkkal összekötve. De öröme is van, hogy a mi kis országunk határai ter-

jednek, a közmíveltség és szellemi felvilágosodás szövetségeseink lettek. De örömet zavarja az, hogy a budapesti eklézsia megalapítását, a rendes papság szervezését senki sem fogadta kellő lelkesedéssel. 1882-ben és 1883-ban arról panaszkodik, hogy tekintélyesebb világi embereink nem érdeklődnek eléggé egyházi ügyeink iránt. 1897-ben nagy az öröme a lelkiismeret szabadságát biztosító országos törvény felett, de mégis aggódik az egyház jövőjeért, mert az összetartásban, egymás megismerésében és megbecsülésében, közös érdekeink közös szolgálatában közmondásossá vált régi unitárius szellem ma már nem oly eleven és termékenyítő erő, mint eddig volt. És erős szavakkal ostorozza az önzést, mely az egyházi közügyet nem áldozatra hívó oltárnak tekinti, hanem éléskamrának, melybe az ember szívesen benéz, míg tele van, de ha üres, hátat fordít neki. Anyagi segélyforrásaink gyarapodásával, úgy tapasztalja, fogy az öntevékenységi hajlam híveinkben is, egyház-
községeinkben is. Szeretné, ha ezek az észrevételei csak az öreg korral járó aggodalmak lennének. A következő évben, mikor Berde fejedelmi alapítványa már ismeretes volt, úgy látja, hogy egyházunk előmenetelét nem saját buzgóságunktól és áldozatkészségünktől, hanem a véletlen szerencsétől várjuk, pedig ez csak olyan, mint a nap, amely hiába árasztja sugarait arra a fára, melyben a nedvkeringés már megszűnt. Nem fognak azon egyetlen rügyet sem fakasztani, egyetlen gyümölcsöt sem érlelni. Anyagi eszközeink gyarapodásával nemhogy szükségünk apadnának és a panasz kevesebb lenne, de még több, mint volt eddig, míg csak tisztán önerőnkre voltunk utalva. Az 1907. évi rendkívüli főtanácsot megnyitó beszédében az egyházi életben is egymásra acsarkodó pártoskodást ostorozza: „Ahelyett, hogy kezet fognánk, egymással farkasszemet nézünk. S csak azért, mert nem egy úton igyekszünk ugyanazon köz-cél felé. Egymáson uralkodni akarunk inkább, mint egymásba fogózva egymást támogatni. Mindenki vezér akar lenni, tekintélyt nem ismer s azt hiszi, hogy ő találta fel a bölcsesség követét, ő van az igazság birtokában, nem is említve azokat, akik vallás és Isten nélkül akarják reformálni a világot”. És hozzáteszi: már koránál fogva is elvárja, hogy szavait ne csak meghallják, hanem meg is hallgassák s figyelmükre méltassák. A következő évben az együttérzést és összetartást ajánlja a hívek figyelmébe, melyre soha nagyobb szükségünk nem volt, mint most s amely a legnagyobb erő. Biztosabb a győzelem a kicsiny, de rendet tartó és fegyelmezett sereggel, mint a nagy táborral, melyben mindenki vezér akar lenni, parancsokat osztogatni; engedelmeskedni pedig senki sem tud, senki sem akar, sőt egymás ellen guerillaharcot folytatnak.

Igen fontos teendője az E. K. T. ülésein, az egyházi és zsinati főtanácsokon való elnöklés. Az E. K. T. az egyház

igazgató és kormányzó hatósága. Itt fordul meg az egyház minden ügye, tanügyi, közigazgatási, pénzügyi és gazdasági kérdések. Hányszor voltunk tanui annak, hogy a tárgyalás alatt álló sokszor bonyolult kérdések szerteszét ágazó szálai és az ütköző érdekek viharai között bölcs, higgadt, megfontolt és világos felszólalásaival és ítéleteivel rendet teremt, az indulatokat lecsendesíti, a zavart és homályt eloszlatja. Valóságos értelmi öröm volt szemlélni az ő vezetését s gyönyörködni a kétségek csomóját elvágó felszólalásaiban és az indulatokat lecsendesítő ítéleteiben. Mint Neptunus a háborgó tengereken, úgy uralkodott ő az indulatos lelkeken.

Ferencz József az 1877. évi első főtanácson saját intézkedéseiről *püspöki jelentésben* számolt be. Ennek a jelentésnek a következő nyolc pontja volt: 1. A királynál való tisztelgése. 2. Baldácsy-ügyben tartott értekezlet. 3. Belső emberek változása. 4. Papi szigorlatot tett ifjakról jelentés. 5. Belső emberek jövedelmének összeírása. 6. Hatósága alatt levő eklézsiák meglátogatása. 7. Népesedési viszonyok (lelkek száma 53.167) esketések, keresztelesek, halálesetek és átállások. 8. Püspöki levelezés, főleg angol és amerikai hitrokonainkkal. Ezek a jelentés I. fejezetébe tartoznak, mely *Püspöki ügyek* nevet viseli. A főtanács kellemes meglepetéssel vette ezt a jelentést, amely első volt e nemben s „jegyzőkönyvileg fejezte ki a maga méltányló elismerését azért, hogy a főtiszti püspök úr azon jó szokást léptette életbe, hogy saját intézkedéseiről is beszámolt a főtanácsnak, amely püspöki első jelentésben örömet és megnyugvását találta”.

A millenium megünneplése tárgyában 1896 január 9-én javaslatot terjesztett be,⁵ hogy közszükségeink fedezésére önkéntes adakozás és gyűjtés útján egy alapot létesítsünk és pünkösdi első napján mindenik eklézsiában milleniumi istentisztelet tartassék. Azzal okolja meg, hogy vannak ugyan tekintélyes alapítványaink, de szükségünk is folyton növekednek. Mint a gyermek, ha nő, több gondot ad, úgy egyházunknak is fejlődésével nagyobbak a szükségei. És felsorolja legközelebbi szükségünket: tordai iskolánk helyreállítása, a nőnevelésről való gondoskodás és szétszórta lakó híveink lelki gondozására körlelkészi állomások szervezése. A javaslat elfogadtatván, Ferencz József gyűjteni kezdte az adományokat. 1909-ben az alap 10494'29 K. Felhasználására javasolja: a jövedelem $\frac{1}{5}$ -e csatoltassék a tőkéhez, $\frac{1}{5}$ -e adassék egy papjelöltnek külföldi egyetemi tanulmányaiban segélyezésre. De az alap csak akkor vétessék igénybe, mikor 20.000 K-ra növekedett, vagy esetleg 2 évi kamat áll rendelkezésre. Boros az alap nevéül ajánlta: *Ezer évnek emlékalapja* s azt is, hogy

⁵ K. M. 1896. 55. 1.

necsak papjelölteknek, hanem kiválóbb lelkészeknek is adasék, akik ismereteik gyarapítására külföldi tanulmányútra mennek. A főtanács hálás köszönettel fogadta s további kezelésre beutalta a közpénztárba. Boros javaslatát később tartja megoldandónak. Az 1911. évi főtanács a felsőfehér-kör indítványára kimondta, hogy gyakorló lelkészek is folyamodhatnak az ösztöndíjért. 1911—12-ben Zoltán Sándor volt az ösztöndíjon német egyetemeken, 1915—16-ra kijelöltetett Csiki Gábor, de a háború miatt nem mehetett ki.

A háború alatt 1915-ben (17. sz.) röpiratban rendelte el, hogy a harctéren levő hitsorsos katonáinkat írják össze, hogy kitűnjék, hányan vonultak be, hányan estek el, vagy lettek nyomorékká, hány árvát, özvegyet hagytak maguk után, mert gondoskodnunk kell arról, hogy azok emléke egyházközségeinkben örökre fennmaradjon. A lelki gondozásra soha nagyobb szükség nem volt, mint ezekben a súlyos időkben. „Ha egy könnyet letörölhetünk, ha egy sóhajt felfoghatunk, ha egy lelket az elzülléstől, a bűnbe- vagy kétségbeesésből vigasztaló szavainkkal, vagy jó tanácsainkkal megmenthetünk, ezzel bizonyítjuk be azt, hogy méltó szolgái vagyunk az Úrnak s nem hiába viseljük a palástot”. Legyenek rajta, hogy egy barázda se maradjon míveletlenül, a rászorultaknak testvéri szeretettel legyenek segítségükre, intsék híveiket takarékosagra. Gyakorolják a templomot a hívek lelki épülésére, az Istenben való bizalom megerősítésére. „Híveink soha a templomot nagyobb buzgalommal nem látogatták, mint most, mikor mindenkinek van miért, vagy kiért imádkozzék”. A Dávid Ferenc-alapterhére 14.000 imádságos füzetet nyomtatott a harctéren levő, vagy kórházakban fekvő beteg katonák s családjaik számára ingyen kiosztás végett. Az összeírás szerint hadbavonult 6692 katona, híveink 8,36 % -a, 1915 aug. 8. istentisztelettel kapcsolatban rokkant katonáink részére gyűjtést rendelt el, mely 6895 K-t eredményezett. Kórházakban fekvő beteg katonáinkért istentisztelet tartását rendelte el. Felterjesztésben kérte katonáink részére tábori lelkész kinevezését.

Éppen a főtanács ülésezett, mikor 1916 aug. 27-én a román megszállás történt. Többen már aznap hazasieltek. De a háromszékiek még haza sem érkezhettek, útban találták menekülő családjaikat s velük vándorútra keltek ők is. Még Kolozsvárt is sokan elhagyták a várost. Heteken át láttuk itt álvo-nulni a menekülőket. Akik itt pihenőt tartottak, azokat tanyáikon meglátogatták, igyekeztek vigasztalni s amennyire lehetett, élelmükről gondoskodni. Délutánonként istentiszteleteket tartottak számukra. A menekült lelkészeket és tanítókat a menekülés alatt és hazatérésük után jelentékeny összegekkel segélyezték. Boros összeíratta a hadiárvákat s a Nyikó és két Homoród mentén ismertette a Pro Transylvania országos bizottságot.

Felvetették egy hadiárvaotthon létesítését az állam segítségével, a keresztúri főgimnázium mellett egy földműves iskola szervezését. Az anya- és gyermekvédő tanfolyamra 4 nőt rendeltek. Aggodalmas volt a lelkészek jövedelemcsökkenése, ahol a kepe meg volt váltva. Erre tervezet is készült. A lelkészek utasítást kaptak, gondosan járjanak utána, hogy a hadiözvegyek és árvák megkapják segélyüket s az árvák elhelyeztessenek és iskoláztassanak. Az 1917. évi főtanács hálásan ismeri el, hogy az államtól rendkívüli segélyezés címén 97.414 K-t kaptunk. Az E. K. T. a hadiárvákat összeíratta. 85 eklézsiából bejött jelentés szerint 1916 végéig az elesett apák száma 314, a hadiárváké 741. Boros indítványára kimondta, hogy Tordán a volt gimnázium épületében *székely hadiárva-otthont* létesít. A bekövetkezett háborús események a terv megvalósítását megghiúsították.

Mindezek mellett is a menekülés gyászos és izgatott hangulatában többször lehetett hallani a vádat, hogy a „központ” nem törődik a határán átvonuló híveivel.

1918 nov. 15-én együtt tanácskoztak a római katolikus, református és unitárius püspök és a kolozsvári ág. ev. lelkész s e nehéz és sorsdöntő napokban közös *pásztorlevelet* bocsájtottak ki, melyet Majláth, Nagy Károly, Ferencz József és Teutsch ág. ev. püspök nevében Kirchknopf helybeli lelkész írtak alá. „Ez a kézfogása a három protestáns egyháznak a római katolikus egyházzal történelmi jelentőséget adott ennek az értekezletnek”, mondja Ferencz József. Meghatározták, hogy 2—2 tag mindenik egyházból állandó egyházi tanácsot fog alkotni, mint ilyen a szükséghez képest egybegyűl s a fennforgó ügyekben tanácskozik és intézkedik. A közös sors és veszély tudata mind erősebbé kövácsolta az összefogást s 1920 jul. 24-én a magyar egyházak *felekezeti közti tanácsának* megalakulására vezetett. 1919 dec. 19-én a három püspök együtt ment el a közoktatási reszort főnökéhez, Braniştehez s 10 pontban előterjesztették sérelmeiket. Különösen pedig azt kérték, hogy ezt a tanévet engedje bevégezniünk tantervünk szerint s ne kívánja, hogy a II. félévben a román nyelvet taníttassuk, hanem csak fokozatosan indítsuk be.

Már 1918 dec. 24-ről megérkezett a kormányzótanács vallás- és közoktatásügyi osztályától az értesítés, hogy a dec. 1. gyulafehérvári gyűlés határozata alapján a román királysággal egyesített területen átvette az ügyek vezetését. Az 1920. évi (aug. 29—30) főtanács elé az E. K. Tanács jelentése csupa aggodalmat keltő dolgokat tár elé: a románnyelvű iratok a kormányzótanácstól, majd az ezt felváltó államtitkárságtól állandóan belevágnak autonómiánkba; az agrárreformot előkészítő intézkedések az egyházi vagyont veszélyeztetik.

Az összeomlás első idejében a belső hitéletet ébresztő

és a csüggeteg lelkeket erősítő munkában a püspök derekasan kivette a részét. Költő Gábor (Reformtörekvéseink. U. K. 1919. 6.) szerint „utóbbi időben általános volt az a nézet, hogy egyházi életünkben bizonyos stagnáció és ennek nyomában bizonyos elégedetlenség, nyugtalanság észlelhető”. Hát ha ez nem is volt „általános”, bizonyos elégedetlenkedő zúgolódás mindenesetre volt észlelhető bizonyos frakciók részéről. Most az Unitárius Közlöny, mint hivatalos lap megindulásával alkalmas eszköz adódott a püspöknek arra, hogy körlevelek által híveihez szóljon. 1919 szept. 8-án áldozatra hívja fel a híveket elemi iskoláink fenntartása, újak létesítése és a lelkesi állások fenntarthatása végett a képezés visszaállítása iránt. Nov. 10. körlevele szerint fájdalommal értesült, hogy a hétköznapi istentiszteletek nem oly látogatottak, mint a háború alatt. Kéri, inti, buzdítja őket a templom szorgalmas gyakorlására; aztán a legáció mindenáron való fenntartására, mert az részben gyakorló iskola, részben egy kis jövedelem s a híveknek változatosság az istentiszteletben. Sőt jónak látná, ha a szomszédos lelkészek koronként felcserélnék egymást a vasárnapi istentisztelettartásban. Decemberi körlevelében a karácsony alkalmával a szeretetet köti hívei lelkére. És maga is sírva vigasztalja híveit: „Maholnap talán a mosolygást is elfelejtjük, annyi bú és bánat, aggodalom és kétely környékező”. Évek óta a felkelő és lenyugvó nap csak újabb meg újabb fájdalmakat hoz, de öröme se nem ébredünk, se nem fekszünk. Valóságos küzdelem és lelki tortura egész életünk egyénileg, társadalmilag, nemzetiségileg és egyházilag. „De legyen a hit a jobb jövőben a Vestaláng kebletekben!” 1920 január 31-én új harangok vételére, az elromlott orgonák kijavíttatására hívja fel a híveket. Márc. 21-én, a húsvét alkalmából, az örök élet és halhatatlanság hitének ápolását köti a hívek lelkére. Május 30-án (591. elnöki szám) a lelkészeket figyelmezteti a hívek lelki gondozásának fokozottan éber munkájára s a nyári vasárnapi iskola pontos megtartására. Ezt a rendeletet később (1101—1920.) még nyomatékosabban megismétli különös figyelemmel arra, hogy a háború óta az ismétlődő iskola jóformán szünetel s a gyermekek 10—12 éves koruktól iskola nélkül nőnek fel. 1921-ben (1921. E. K. T. sz.) megkereste a hatóságot, hogy a korcsmák vasárnap d. u. zárva tartassanak, táncra olyan időben adjanak engedélyt, mely a vallásoktatást nem zavarja és a lelkészeknek az egyöntetűség érdekében megrendeli, hogy szorosan tartsák magukat a Vezérfonalhoz. És figyelmezteti a lelkészeket, hogy nem hatalmi szóval kell a tanításra összegyűjteni az ifjakat, hanem a lelkipásztori nemes és meleg hatások erejével. 1920-ban (1736. E. K. T.) rendeletet ad ki alapítóink és kiváló egyházi embereink sirjának rendbentartásáról.

1920-ban a vallásügyi miniszter felhívta a hűségeskü letételére. Az E. K. T. erre kifejtette, hogy addig nem teheti le az esküt, míg az állam és egyház közti jogviszony nem lesz rendezve. Erre az álláspontra helyezkedett a református és r. katolikus püspök is. Előbbinek a kerületi közgyűlés engedélyét kellett kikérnie, utóbbinak a pápa felmentését esküje alól. Ezt megkapván, az esküt letették. Erre táviratilag jelentkezett Ferencz József is eskütételre s korára és egészségügyi állapotára hivatkozva, kérte, hogy székhelyén tehesse le. Beleegyeztek. Kérdés volt, hogy az E. K. T.-i ülés keretében történjék-e, mint 1877-ben. Úgy oldatott meg, hogy a gyűlés összehivatott ugyan, de az eskütétel alatt felfüggesztetett. Csak a két főgondnok, főjegyzőhelyettes és egyházi titkár vettek részt, a többi tanácsosok csak hallgatókként voltak jelen. Az ünnepélyről a kiküldött bizottság az E. K. T.-nak jelentést tett. Május 16-án megkapta a szenátus elnökségének értesítését, hogy letett esküje folytán tagja a szenátusnak s vegyen részt munkásságában. Jul. 31-én Petala tábornok a trónörökös tiszteletére villásreggelire hívta, este 10 órára pedig estélyre. 1922 ápr. 25-én Banu vallásügyi miniszternél tisztelgett, ki azelőtt meglátogatta. Előadta, hogy nekünk csak egy egyházkerületünk van s ő a Magyarországon levő unitáriusoknak is püspöke s most ottani joghatóságát nem gyakorolhatja. Pedig azok, kevés számuk miatt, külön kerületet nem alkothatnak. Lelkészeiket is innen kell vinniök. A miniszter azt válaszolta, hogy emlékirattal forduljon a kormányhoz, mert ezt csak diplomáciai úton lehet elintézni. 1924 jún. 2—7-ig Bukarestben volt, négy miniszternél tett látogatást, volt a szenátus ülésén is, 6-án d. u. fogadta a király, aki már azelőtt kitüntette a román korona nagytiszti rendjével. Előadta írásbafoglalt sérelmeinket, amit a király elkért tőle. Az 1921. évi főtanácsot megnyitó beszédjében mondja: „Mint most már törvényes alattvalók, először tartjuk főtanácsí gyűlésünket.” És kifejezi, hogy 45 évi püspöksége alatt nehezebb viszonyok között még a világháború alatt sem éltünk, mint a közelebbi egy-két év alatt. Iskoláink fenntartása, újak állítása, tanáraink, tanítóink, lelkészeink, köztisztviselőink fizetése, az agrár-törvénnyel szemben birtokaink megvédése, a kormányrendeletekkel szembeni magatartásunk napról-napra annyi gondot ad, hogy azokat közmegnyugvásra mind megoldani teljesen lehetetlen. Püspöki jelentésének legszebb részlete az, melyben rámutat angol és amerikai hitrokonainkkal való régebbi viszonyunk elmélyítésére. Ez az összeköttetés reánk nézve „erkölcsileg szintűgy, mint anyagilag, egyaránt megbecsülhetetlen s ők is érzik és méltányolják ezt, hovatovább mind nagyobb jelét adva irántunk, mint idősebb testvér iránti rokonszenvüknek és jóindulatuknak. Közelebbről is budapesti házunkat megváltották s az ma már tehermen-

tes tulajdonunk, ami nélkülök csak 10 év múlva lett volna."

Ferencz József tanári, papi és püspöki működését az egyház és hívei, sőt maga a főtanács is több alkalommal méltányolta és ünnepelte, nem egyszer széles körre kiterjedő ünnepély keretében. Ilyen ünnepély volt az, melyet az 1895. évi bölöni zsinat keretében tartottak *lelkészi és tanári működésének 40. évi jubileuma* alkalmával. Erről az ünnepélyről a *Székely Nemzet* (1895 aug. 24. sz.) így emlékezik meg: A Ferencz József püspök örömmünnepét nagy szűkkeblűség volna egy kis felekezet ünnepének itélni. „Nem az unitáriusok örömnapja ez, hanem a szabadelvű társadalomé.” Nem egy vallásfelekezet teszi le a nagy kötelességek hazafias teljesítésében agguló főpásztor elé tiszteletének és elismerésének zálogát, hanem az egész társadalom kifejezi osztatlan örömét a nemzeti fejlődés egyik legkiválóbb előharcosa iránt. Azért járunk mi is szívesen az ünnepelt egyháztő jubileumához legőszintébb üdvözetünkkel.” Az ünnepély lefolyását Boros összeállításában⁶ olvashatni. Daniel főgondnok üdvözlő beszédjében kiemeli, hogy 40 éven át úgy szolgálta a hazát és egyházat, hogy környezetének bizalma, szeretete és tisztelete évről évre fokozódott. „Lelkének egész erejével kormányozta egyházközönségünket. Ügyeinek kezelésében és ellenőrzésében töltötte el napjainak nagy részét. És egyházunk közelebbi fejlődésében övé az oroszlánrész. A zsinat e szavakkal ismeri el érdemeit: „Főtisztelendőséged nemcsak a tanteremben tett nagy szolgálatokat, mint a tanuló ifjak által szeretett és nagyra becsült tanár, hanem a szószéken is, mint a szónoklat nagymestere, a gondolat tisztaságával, közvetlenségével és őszinteségével, a kifejezés bűbájával és lelkesítő hatalmával, mint egyik legfontosabb egyházunk, a kolozsvári egyháznak számos éven át fáradhatatlan lelkesze, majd pedig mint püspök mindnyájunknak lelkesítő szónoka, a hallgatók lelkének építője, vigasztalója és erősítője, az egész egyháznak pedig büszkesége, olyan hatást gyakorolt, amelyet mindnyájan hálával és köszönettel ismerünk el.” Beszédei egyházi irodalmunkban „jelentékeny helyet fognak betölteni s irodalmi művei nélkül az elmúlt 40 esztendő irodalma nemcsak hézagos, hanem szegényes is lenne”. „Egyházunk szervezetének korszerűbbé létele, egyházközségeink ügyeinek helyes vezetése érdekében olyan fontos javaslatokat tett és léptetett életbe, amelyeknek áldásos hatása már is érezhető. A kívülről jövő támadásokat bölcs előrelátással mindig szerencsésen eltávolította. A külföldi hitrokonokkal fennálló barátságot erősítette, bensőbbé és mele-

⁶ Emléke Ferencz József unitárius püspök, kir. tanácsos lelkészi és tanári működése 40. évi jubileumának. Kolozsvár, 1895.

gebbé tette. Örömmel ismerjük el és nyilvánítjuk, hogy a gondjaira bízott talentumokat gazdagon kamatoztatta egyházunk javára és gyarapodására." Ez tanári, lelkészi és püspöki érdemeinek szép elismerése és tárgyilagos értékelése.

A lelkészek- és tanítóknak ez alkalommal átadott *Emlékönyvé*-ben az egyházkörök emléksorokban fejezik ki elismerésüket. Az aranyostordai kör e 40 évet „unitárius világunk második fénykorának” mondja. A küüllői kör családi szeretetét, humánus érzését s „mindeneket felülmuló hazaszeretetét” emeli ki. A marosi kör áldásos működését abban látja, hogy „kezét egyházunk valláserkölcsei életének ütőerén tartja”, mely kapcsolat melegségét az 1880 októberében tartott első püspöki vizsgáló körútján érezte. A keresztúri kör szerint példányképünk, tanácsadónk, vezérünk, vigasztalónk, „mindenben mindenünk”. Az udvarhelyi kör reméli, hogy korát „Ferencz József századának” fogják nevezni, mert egyházának elismerést és tiszteletet szerzett, termelte a vezéreszméket, azok letéteményese, legilletékesebb szónoka, két marokkal szórja azokat alkalmas és alkalmatlan időben, valóságos megtestesült „keresztény magvető”. És végül, a felsőfehéri kör szerint, ő a jó pásztor, ki életét adja az ő nyájáért s ezért általános szeretet, bizalom és ragaszkodás veszi körül. A lelkészek nevében Kelemen Albert, a kolozsvári tanárok nevében Boros Sándor igazgató, a keresztúriak nevében Sándor János igazgató, a kolozsvári egyházközség nevében Gyulai László gondnok, a budapesti egyházközség nevében Lőrinczi Dénes segédlelkész, a nők nevében Ugron Jánosné, a leányok nevében Raffaj Irma üdvözölték. Mindezekre az üdvözlőkre külön adott meghatott lélekkel válaszokat.

25 éves püspöki működésének jubileumát 1901 szept. 23-án ünnepelte meg az egyház főtanácsi ülés keretében. Daniel főgondnokéval együtt annak emlékére, hogy 1876-ban Árkoson egyszerre választották az egyház vezetésére, az egyház megfestette arcképüket az E. K. T. terme részére s ez alkalommal leplezte le. Az üdvözlő beszédet P. Horváth Kálmán főgondnok mondta, kivel a püspök — talán Kelemen Benőt és Jakab Eleket kivéve — a legbizalmasabb és legmelegebb baráti viszonyt tartotta. Ez a melegség árad ki már megszólításából: „Szeretett püspököm, édes főpásztorom!” Lehetetlen ebből a minden ízében igaz és találó jellemzésből nem idéznem a következőket: „Miben emeljem ki az egyház iránti érdemeidet, ki egész életedet ennek felvirágzására szentelted? Ha van hű sáfár és lelkes apostol, te bizonylyan az vagy. Eggyé lettél vele, mint dió a héjával, a csiga a házával. Nagy szivednek és fényes elmédnek minden gyökérszála egyházunk talajához van növe és azzal a hosszú együttlét alatt annyira összeforrva, hogyha egyike ezen szálaknak meg-

lazulna, vagy elszakadna, pótolhatatlan veszteség érné mindkét felet. Te nem tudnál élni egyházad szolgálata nélkül és az egyház csak idővel épülné ki elvesztésedet. Ha ki akarnám mutatni, hogy mi voltál és mi vagy te nekünk, elő kellene adnom egyháztörténelünknek minden eseményeit, mióta püspökünk lettél, melyre rányomtad egyéniségednek jellegző bélyegét, hogy meglássák, mily éltető lelke vagy összes egyházi intézményeinknek." Mindezekért adja egyházunk minden tagjának őszinte szeretetét és tiszteletét és az ifjú nemzedék nevében igéri, hogy nemes példaadását, „mellyel mindnyájunk előtt jársz a kötelességek teljesítésében”, követni fogják.

Ez évfordulón elmúlt életének emlékeit idézve, feljegyzi: még mindig leverőleg hat lelkére, hogy legjobb barátjával szembeállítva, az ő kezéből kellett kivennie a pálmát. Ezt a kort 22 elődje közül csak négyen (Beke, Almási, Agh, Lázár) érték el. Nyugodtan néz az egyháztörténetíró bírálata elé. Az E. K. T. évi jelentésében ezzel a megjegyzéssel (főt. jkv. 30. l.) érinti ez eseményt: „egyházunk ekkora és oly rohamos haladást egy időszakban sem mutatott fel, mint a legközelebbi 25 év alatt. Különös kegye-e az isteni gondviselésnek, avagy némi jutalma a bölcs kormányzásnak, hogy egyházunk két kormányzó férfia épen most tölti be püspökségi, illetőleg főgondnoki működése 25 évét, amikor új főiskolánk, egyházunknak három és félszáz éven át talán legnagyobb alkotmánya, készen áll”.

1905 május 4-én a Baldácsy-alapítvány meghatalmazottjainak közgyűlésén volt s 6-án a budapesti Dávid Ferenc-Egylet felolvasóülésén, melyen — amint feljegyzi — a legnagyobb meglepetés érte. Mert Ürmösy Miklós egyesületi elnök, a felolvasások megkezdése előtt üdvözölve, megemlékezett *lelkészi működése 50-dik évfordulójáról* s Perczel Ferencné alelnök átadta az egylet védnökéül történt megválasztásáról szóló oklevelet. Ez a teljesen meglepő jubiláris üdvözlés — amint írja — majdnem zavarba hozta. A felolvasó ülés Martineau születésének 100-dik évfordulója ünneplésére volt szentelve. A felolvasást követő közvacsorán Bedő és Kozma Gyula méltányolták érdemeit és az évforduló volt a pohárköszöntők főtárgya. Másnap a lapok is méltatták az ünnepély jelentőségét.

1906. évi (nov. 4—5.) főtanácsot megnyitó beszédében P. Horváth főgondnok indítványozta, hogy a püspököt a főtanács *30 éves püspöksége évfordulóján* írásban üdvözölje és fejezze ki sajnálatát afelett, hogy betegsége miatt az üléseken nem vehet részt. „Az ő működése jól átgondolt és létesített intézményekben fénysugárként vonul végig egyházi életünkön. Nevét már egy programhoz köti a köztudat, melynek tábláján az önzetlenség, egyházunk iránti áldozatkészség és a kötelességteljesítés ércbetükbe öntve jelzik, milyen kell hogy legyen egy

püspök, ki nyájának lelki és anyagi javát szíven hordja és fejleszteni tudja". Ezt az üdvözlét a főgondnok vezetése alatt egy bizottság előszóval is tolmácsolta a betegen fekvő püspöknek.

Születésének 80., papi működésének 60., püspökségének 39. évfordulóját az 1915. évi főtanács (aug. 29—30.) ünnepelte meg. P. Horváth Kálmán főgondnok üdvözlő beszédében vagyunk megtartásában és gyarapításában való gondosságát emelte ki. Arra törekedett, hogy „a szükséges egyensúly soha meg ne bomoljon és inkább maradjon valami későbbre is. Kijelölve az arra vezető utat, azon megmaradtál, ha az egyház érdeke így kívánta akkor is, ha nem tetszett mindenkinek". A Dávid Ferenc-alap és a millenáris-alap, ma mintegy 110.000 K, „a Te személyes gyűjtésed eredménye". Berdére, ki egyházunk vagyoni állását reményeinken felül megerősíté, nagy befolyással volt. Hogy egyházunk vagyoniilag ennyire gyarapodhatott, ezt elsősorban az előrelátó megfontoltságának köszönhetjük. Egyszer azt írta neki egy levelében s most ismétli, hogy nekünk, az egyháznak szükségünk van rá, mint a mindennapi kenyérre. Boros a lelkészi kar nevében üdvözölte. Tanulókori benyomásaiból emlékszik, „milyen büszke önérzettel hasonlították össze a magyar egyházi szónokokat s milyen jól esett nekik, hogy Ferencz Józsefet, a mi papunkat legelsőnek tarthattuk. Meghallgattunk mi másokat is, de csak abban állapodtunk meg, hogy olyan szépen, olyan kedvesen nem beszélt egyik is". Ünnepli benne „az unitárius egyházi szónoklás újkori mintáját és mesterét és hódol „a szónoklattannak 30 éven át tanára előtt". És üdvözli „vallásunk reformmemberét". Elődei kénytelenek voltak két úrnak szolgálni. Ő a nemzeti élet új szellemi áramlata folytán „új köntöst adott a hitigazságokra" s ma már nemcsak hisszük, hanem valljuk is, hogy unitáriusok, egység hívők vagyunk. Neki köszönjük, hogy 300 év múltán újra megzendült hitünk a délibábos rónákon. Az ő behizelgően hódító beszédei szereztek barátokat nekünk abban a fővárosban, amelyben azelőtt nem ismerték az unitarizmust. Üdvözli az egyház olajos korsójának bűvös kezelőjét, ami lehetővé tette, hogy a harctereken küzdő katonáinknak ingyen 14.000 imádságos könyvet küldhettünk, hogy immár az irodalom művelésére is jut valami; a szerencsés főpásztort, „ki a szenvedések pusztájából a jóllét földjére vezéreltette nyáját, ki a kis Erdély határán túl a Balaton partjáig kiterjesztette egyháza határait; akinek nehéz gondjai voltak amiatt, mert aggódott, hogy „az ifjú többet mer erejénél. Melyik apának nem voltak aggódalmái. Ne aggassza a forrongó erő, még ha olykor ki is csap medréből. Elég a mesternek egyetlen szerető szava és a vihar lecsendesül". Hosszasabban idéztem e beszédnél, mert igen sikerültnek s a püspököt találóan jellemző, lendületes

üdvözlőnek tartom. A püspök az üdvözlőtekre adott feleletében szerényen elhárítja magáról az érdemet s azt mondja, hogy ő csak *igyekezett* kötelességeit teljesíteni s talán egy-egy életrevaló gondolatot is termelt s hogy ezt tehette, azt a bizalomnak és szeretetnek tulajdonítja, mellyel körülvették, szónoki sikereit szintén s annak, hogy a templomot szinte tüntetőleg gyakorolták. Szóval egész érdeme csak: az *igyekezet*. A főtanács hálás érzelmekkel ismeri el érdemeit először a gimnáziumi, majd a teológiai tanárnak, kolozsvári papnak, 39 év óta főpásztornak, kinek megnyerő és mintaszerű szónoklataival, a pontosságban példás tanári munkájával, irodalmi tevékenységével, egyházunk kormányzásában bölcs vezetésével, a jótekonny áldozatkészség felébredésében elsőrendű befolyásával tiszteletetgerjesztő és hálát érdemlő nagy része volt”.

Ugyanez alkalommal a városi tanács, a református és ág. ev. egyházak vezetőségei meleg és őszinte ünneplésben részesítették és a kolozsvári hívek is, Fekete Gábor főgondnok vezetésével, aki püspöksége alkotásait értékelő üdvözlő beszédében püspökségét „az unitárizmus második aranykorának” nevezte. A püspök mélyen meghatott beszédjében köszönetet mond az elismerő szavakért, a bizalomért és szeretetért, mert ezeknek köszöni, hogy azzá lehetett, amivé lett. „Mert én nem azok közé az emberek közé tartozom, akik olyanok, mint az erős fák, melyeket ha a vihar megráz, még erősebbekké lesznek. Én azok közé a gyenge növények közé számítom magamat, melyekre csak a nap melege és fénysugara hat; engemet csak az a meleg és szeretet, melyben részesültem, táplált, csak az fejtette ki minden erőmet”. Aggasztja, hogy vajjon megfelelhet-e kötelességeinek és a vele szemben támasztott várakozásoknak. De igyekezni fog s ha nem vonják meg továbbra sem szeretetüket és ragaszkodásukat, hiszi, hogy még hátralevő élete sem lesz káros szeretett egyházára.⁷ Ugyanakkor a K. M. is üdvözlő.⁸ Rámutat a 20 éves és a 80 éves Ferencz József korának hasonlóságára, midőn a templomba vigasztalásért és erőgyűjtésért csak úgy tódult a nép, jól átgondolt, mérsékelten haladó könyveire, melyben a fejlődés szitáján kihullott vagy megmaradt tételeket a haladó korszellem fényénél magyarázza, az angol és amerikai unitáriusokkal való viszonyunk elevenebbé tételére és arra a csöndesen építő és melegítő tevékenységre, mely a társadalom osztatlan elismerését, tiszteletét szerezte meg számára anélkül, hogy a figyelmet magára kívánta volna fordítani. S ha egyházunk a közvélemény részéről valamely elismerésben és megbecsülésben részesül, abban neki, az ő mindenkitől tisztelt és nagyrabecsült személyének nagy része van.

⁷ Püspökünk 80 éves. K. M. 1915. 235—239.

⁸ Ferencz József u. o. 257—260.

Egy évvel később, 1916-ban a főtanács ünnepelte *püspökségének 40 éves fordulóját*. P. Horváth főgondnok üdvözlő beszédjében rámutatott arra, hogy püspöksége alatt voltak olyan bonyolult esetek, mikor bölcsessége, előrelátása és a szeretet szava csillapította le a szenvedélyek fellángolását és hogy csak jóakarói és barátai vannak. Gvidó a lelkészkar nevében alkotásai között a lelkészi nyugdíjintézetet emelte ki, melynek megalapozását, kiépítését és továbbfejlesztését neki köszönhetni. „Olyan ő, mint a nap, mely minél magasabbra emelkedik, annál áldásosabban árasztja szét sugarait”. Dr. Gál Kelemen kollégiumi igazgató az iskolák nevében üdvözölte. Az unitárius egyháztörténelemnek ez a kora — mondotta — megtalálta a maga emberét és a kormányrúdhhoz került vezér megértette az idők jeleit és intéseit, az uralkodó irányelveket és eszméket... Egyházunk és iskoláink történetének egykori megírója minden nevezetesebb fordulónál, minden kiemelkedőbb határkönél, minden újabb gondolat felvetődésénél ott találja szellemét, mely vezet és irányt mutat, ha elcsüggedést lát, lelkesít, a céltól elkalandozót visszatéríti, a széthúzó elemeket összetartja, a túlmodern törekvéseket fékezi s ott van mindenütt, hogy mindenkinek ékesen és szép rendben folyjanak, nemcsak a templomi szószéken és a tanári katedrán, nemcsak a közigazgatás zöld asztalánál, hanem az irodalmi fórumon is és ott is, ahol megfáradt és megterhelt lelkeket kell gyógyítani. A püspök felelete azt mutatta, hogy lelke tele volt aggodalmakkal, mert olyan dolgokat kívánnak némelyek, amelyekre nincs pénzünk s azt gondolják, hogy az egyházi életben is kell lenni, mint az államiban egy formális ellenzéknek, mely a kormányt folytonosan zaklassa, szorongassa. Ez az oka, hogy öröméhez aggodalom is járul s nem tagadja, hogy többször gondolt nyugalombamenésre.

1925-ben a főtanácsos Ferenczy főgondnok üdvözölte *életének 90-ik és püspökségének 50-ik évfordulója küszöbén*. A főtanács elévülhetetlen érdemei elismeréséül kifejezte hálás köszönetét. Vári Albert a K. M.-ben (1925. 80—81.) 1925 aug. 9. c. cikkben emlékezik meg az évfordulóról s a társadalom megbecsülésének osztatlan megnyilvánulásáról, amely kifejezésre jutott. Kiemeli mindenkinek felett életének nemes egyszerűségét, kifinomult lelkivilágát, mely elzárkózott az üres jelszavaktól és divatos áramlatoktól is, de a megcsontosodott orthodoxyától is.

Az 1926. évi főtanácsot megnyitó főgondnoki beszéd szintén üdvözölte s különösen elnöki minőségében kifejtett tevékenységét, elnöki megnyitói és évi jelentéseit emelte ki s azt a fáradhatatlan munkásságát, mellyel nemcsak híveinek, hanem az egész magyarságnak méltányoló elismerését váltotta ki. Vári⁹ helyesen

⁹ Az ötvenéves főpásztor K. M. 1926. 105—108.

értékelő és melegen méltató sorokban állítja be az ötvenéves püspököt az unitárius egyháztörténelem utolsó ötven évének középpontjába, mert az egyházi élet mozgalmi vagy az ő lelkéből indultak ki, vagy az ő történelmi alakja körül szövődtek. Az ő egyénisége, gondolkodása és lelkiisége határozza meg ez ötven év történelmét.

A királytól több ízben kapott kitüntetést. Először 1878 márc. 22-én a *királyi tanácsosi* címet. Elődei közül csak Kriza kapta meg. Azért örül neki, mondja feljegyzéseiben, mert egy neme az egyenjogósultságnak, melyért annyit küzdöttek elődeink. 1896-ban a milleniumi ünnepélyek alkalmával a király a *II. osztályu vaskorona-renddel* tüntette ki. A kitüntetés nagyon meglepte, mert előzőleg semmi neszét nem vette, nem tudakozódtak nála előre. Jelentőségét abban látta, hogy már a protestáns püspökök sincsenek a királyi tanácsosságra szorítva. Harmadszor születésének 80 éves fordulója alkalmával 1915 aug. 24-ről a *Ferencz József-rend nagykeresztjével* tüntette ki, mikor Tisza miniszterelnök is igen melegen üdvözölte. Az egyház küldöttségét több ízben vezette a király elébe. Így 1887 szept. 22-én Kolozsvárt, 1895 szept. 22-én szintén Kolozsvárt, midőn a király a kollégiumot is meglátogatta és az E. K. T. termében nevét az aranykönyvbe beírta. E látogatás részleteit a püspök egy füzetben megírta és kiadta.

1905-ben Daniel főgondnok lemondván főgondnoki állásáról, meghívót kapott a főrendiházba. Kezdetől fogva hátránynak tekintette egyházunkra nézve, hogy csak a főgondnok volt tagja s míg a r. kath. püspökök mellett benn ül a ref. és luth. püspökök közül 3—3, az unitárius püspöknek nincs helye ott. Felfogása az volt, hogy ez bizonyos tekintetben azt mutatta, hogy egyházunknak nincs annyi joga, mint a többinek. 1906 május 29-én a delegáció póttagjának választották.

A közhatalom változása után a király a román korona nagytiszti rendjével tüntette ki.

Érdemes ennek a fáradhatatlanul munkás és kötelességtudó embernek, akinek egész élete, minden gondolata és törekvése az egyház jóvoltáért és előmeneteleért van, kissé betekinteni a magánéletébe, mit naplójegyzetei tesznek lehetővé. 1860 okt. 15-én lépett házasságra Gyergyai Annával, özv. Gyergyai Ferencné legkisebb leányával. Már külföldre menetele előtt ismerték egymást, külföldről is leveleztek. „Őszintén megvallva, a házassággal is úgy voltam, mint a papsággal. Keresni egyiket sem kerestem s mégis, elmondhatom, hogy mindkettő szerencsésen sikerült. Egyik hírt s nevet, a másik egy áldott jó nő karjai között boldog családi életet adott. Mert Nina, mint feleség és anya, egyaránt egyike azon nőknek, akiket az életben ritkán találunk fel s nem tudunk eléggé nagyrabecsülni.” Így nyilatkozik nejéről, mikor legbizalmasabban ön-

magának tesz vallomást. És ez az áldott melegség és boldogság ömlik el minden szaván, mikor a nyilvánosságnak beszél nejről, vagy a nőkről. Az 1895. évi bölöni zsinaton a 40 éves papi jubileumát üdvözlő nők küldöttségének mondja válaszában: „Nem tudom megköszönni a nőknek azt a befolyást, amely az én pályámon mindig érvényesítette magát. Megvallom őszintén: amilyen vagyok, én azt részben és leginkább a nőknek tudom köszönni. Hiszen mikor mint 20 éves segédlelkész Kolozsvár templomában felállottam, a nők voltak, akik az első palásttal megtiszteltek és ők voltak, akik eljárva beszédeimre, azokból nemcsak magoknak vettek lelkesedést, hanem visszasugározták rám is, ami lelkükben élt... Nem veszik rossz néven, ha kijelentem, hogy papi pályám sikereiben nőknek is nagy érdeme van. Érdeme van, mert megengedte, hogy az egyház érdekeit híven szolgálhassam“. Es 1920-ban, okt. 16-án, mikor gyémántlakodalmas családi ünnepén nagy küldöttség élén a főgondnok és az ujonnan szervezett tanárképző nevében Márki Sándor rektor után a nők nevében Ürmösi Károlyné üdvözölte, így felelt: Hálát ad az Istennek, hogy megérte az évfordulót, mert az őt ért sok szerencse között a legnagyobb a családi élet. „Isten oly nővel áldott meg, ki boldoggá tudott tenni. Ő nem nyög volt rajtam, hanem mindenkor és mindenben segítőtársam. Dolgaimban sohasem akadályozott és soha meg nem bosszantott, hanem mindig kötelességem teljesítésére sarkalt“. Még déli szundikálásából is fel-felriasztotta, ha jött a képviselőtanács ülésének ideje. Ezért mondja, ha van érdeme, abban részes ő is. (K. M. 1920. 124—127.)

Ugyanilyen melegség ömlik el az írásán, mikor családi életének más vonatkozásait jegyzi fel, mikor gyermekei születnek s nőnek, iskolába kerülnek s tanulmányaikat sikeresen végzik. És milyen mélységes fájdalom tépi a lelkét, mikor Anna leánya (1886. I. 11.) tifuszban meghalt. Mikor nagyapa lett (1887. III. 11.), így elmélkedik: „új öröm forrása fakadt fel családi életünkben, amit én megérni sohasem reméltem. De mily boldog kedves leányunk és szeretett férje első gyermekükkel“. Gyermekeit inti, nógatja, serkenti, mert az a meggyőződése, hogy „szeretni kell a gyermeket, de a túlságos engedékenység sohasem szolgál előnyükre“. Mikor egyik fiát sub auspiciis regis avatták doktorrá, kimondhatatlan örömet érez szívében. 1887-ben a dicsőszentmártoni zsinat után Kapuson meglátogatta édesanyja sírját. „Ó mily boldog lenne, ha láthatná püspök fiát, mint én boldog voltam, hogy sírhantjára legalább egy könnyet ejthettem“. 1910 szept. 11-én ellátogatott szülőfalujába. Szomorú benyomásokat kapott. Szülőházából pajtát csináltak. A gyümölcsös felferve gazzal, burjánnal. Minden elhanyagolt, rendellen, piszkos állapotban. A kapubejárót, „mely mellett

álló kövön gyermekkoromban sokat ültem“, lefényképezlette, amint nejével ketten ülnek a kövön. És feljegyzéseit így végzi: Sic transit gloria mundi.

A régi püspöki szállás, melyben Kriza is lakott, nagy családjának nemsokára szűknek bizonyult. 1880-ban kérte a főtanácstól szállása megnagyobbítását. De a főtanács, bár maga is szükségesnek látta azt, költség hiánya miatt elnapolta a határozatot. A kérdés aztán a kollégium kibővítésével kapcsolatosan intéztetett el az 1885. évi főtanácson. Az eddigi püspöki lakást, ahol jelenleg a leányotthon van, a kollégiumi hoz csatolták s a szemben levő Biázini-féle ház emeletét, ahol jelenleg a püspök lakik, átadták püspöki szállásul.

Egészségi állapota 93 évre terjedő hosszú életén át mindig gyengélábon állt. Napirendjének helyes beosztásával, az ételek gondos megválasztásával és nyári fürdőzésekkel kellett óvnia egészségét és munkaereje fenntartását. Hogy a püspökséget nem kereste, elfogadásától vonakodott, annak is egyik okául gyenge egészségi állapotát hozta fel. Állandó gyomorbetegség kínozta. 1880 nyarán feljegyzi, hogy hatodszor volt fürdön. Marienbad, Borszék, Radnaszentgyörgy, Tusnád, Előpatak, Rohitsch azok a helyek, melyeket hol egyedül, hol családja egyik vagy másik tagjával felkeresett. 1884 december 31-én feljegyzi, hogy az évekkel hanyatlani érzi erőit. „Életem fáját már rég marcangolja a féreg: ez a gyógyíthatatlan betegség, melynek pusztító erejét még inkább érzem szellemi és lelki, mint testi életemben“. És panasolja, hogy az agy nem működik löbbé azzal a könnyedséggel és kedvvel, nem önként születnek a gondolatok, hanem kényszergetéssel kell azokat mintegy ki-erőszakolni. Órai munkához napok kellenek s az eredmény akkor sem felel meg várakozásának, mert hiányzik a kedély, „ez az isteni lehellet a szellemi gyümölcsökön“. 1885 januárjában majdnem baleset érte. Koronka esperest temette el Ben-czédivel. Hazajövet a részeg kocsis a Felek innenső oldalán leesett a bakról. A négy ló veszettül nyargalni kezdett. Ha a kocsi letér az útról s felfordul, el vannak veszve. De a kocsis mellett ült ifjú leugrott, nekiiramodott s megállította a lovakat. Már el volt készülve rá, hogy Körmöczi sorsára jut. A lapok közreadták a balesetet, mire levelekkel, táviratokkal halmozták el szerencsés megmenekülése alkalmából. 1886-ban (V. 10—VI. 12.) dr. Fischhof városligeti vízgyógyintézetében volt „egészsége tatarozására“. E kúra óta, mialatt azonban bizonyos szellemi tompultságot érzett, kevesebbet szenvedett gyomrával. 1887 jul. és aug. hónapokban Előpatakon és Tusnádon volt s régen nem érezte magát olyan jól, mint itt. Mintha teljesen kimaradt volna gyomorbántalma.

1892 áprilisában panaszol, hogy hivatalos teendőin kívül keveset tud dolgozni. „Bizony, bizony, maholnap csak fuimus.

A korral a kór is gyarapszik. Az ember inkább csak vegetál, mint él". 1897 telén folyton gyengélkedett, nem tudott dolgozni, még hivatalos teendői is fárasztották. Egy nap nem végez annyit, — mondja, — mint máskor egy óra alatt. Csaknem egy hétig vajudott egy üdvözlő beszéd (Fekete Gábor isk. főgondnok) megírásával. 1900 januárjában feljegyzi: mindinkább érik benne a gondolat, hogy vonuljon vissza, mondjon le a püspökségről, mert lankadni érzi erőit. 1901 nyarán Rohitschon volt. Kurája egy pohár melegített víz. Igazi üdülés volt. Könyveket vitt magával, de még ki sem nyitotta. 1905 januárjában feljegyzi, hogy bár egészsége jobb, mint évekkel ezelőtt, de „az estéli árnyékok mindinkább hosszabbodnak". 1906-ban (X. 10—XI. 20) vakbélgyulladásban fekvő beteg volt, miért a főtanácson részt sem vehetett. 1912 aug. 9-én, 77-ik éve betöltése napján. azt jegyzi fel, hogy egészsége javultabb, munkaereje nagyobb és bizalma is több az élethez. Ez év kedvező volt munkabíráására, munkakedvére és egészségére. Ezt dr. Schmidt katonatorvosnak tulajdonítja, ki felismerte baját s Radnaszentgyörgyre küldte, melyet néhány évig járt. És Purjesznek, ki gyomorbaját sikeresen gyógyította s bizalmat öntött belé szuggeráló erejével. Születésének 82 éves fordulóján feljegyzi: „sohasem hittem volna, hogy ily kort élek, sőt volt idő, mikor ugyancsak per alatt állott életem s válságos volt megmaradásom". Most nincs oka panaszkodni s azért helyt áll, míg bírja.

1925 dec. 23-án vacsora után lefeküdni készültek. Éjjeli szekrényére egy kis konyakos üveget akart tenni, melyet egy szekrény tetejéről szokott levenni. Ezért székre állott, amely kicsúszott alóla s ő leesett, még pedig úgy, hogy nem tudott lábraállani. Nagy fájdalmai voltak. Azonnal hívták Gyergyait, másnap Steinert, ki a Vöröskeresztben megröntgenezte. Négy hétig feküdt ott. Az éjszakái terhesek voltak, mert nem tudott aludni, nem volt étvágya. Akkor hazavitték. Napközben felfelkelt s egy öblös karosszékekben üldögélt. Este kártyáztak. Gyergyai megindította sétálni fájós lábaival, de nehezen megy. A „sirásig menő elkeseredés" vesz erőt rajta arra a gondolatra, hogy még hónapokig fog szenvedni s mégis nyomorék marad. 1926 július 4-én először volt templomban betegsége óta. 1927 aug. 10-én feljegyzi: a szobában, folyosón tud járni, de lépcsőn nem tud lemenni, csak ha viszik. Mikor leül, vagy felkél, mindig mások kell hogy segítsék. Szóval érzi, hogy ő bizony nyomorék s ha nem volna reménye, hogy lassan-lassan csak meggyógyul, inkább ma meghalna, minthogy nyomorék maradjon egész életére. 1927 novemberi főtanácson nem vett részt, de a lelkészszentelést ő végezte. És feljegyzi, hogy az utolsó két év alatt vidékre nem tudott kimenni. S mikor születésének 92 éves fordulóján köszöntötték hívei, válaszában fájdalommal mondja, hogy érzi, hogy nem ép ember s örömét

zavarja az a tudat, hogy már soha többé nem léphet szószékre.

Meghalt 1928 febr. 19-én reggel 1/26 órakor. Kivánsága szerint magyar ruhába öltöztették s ráadták azt a palástot, melyet pappászentelése alkalmával viselt. Ferenczy főgondnok ugyanaz nap délelőtt 11 órakor bejelentette az E. K. T.-nak a püspök halálát, Szent-Iványi főgondnok délben a gyászoló családnak az E. K. T. részvétét fejezte ki. Ugyanaz nap délelőtt istentiszteleten dr. Kiss Elek teol. akadémiai tanár tartott alkalmi beszédet.

Temetése febr. 21-én d. e. 10 órakor volt a templomból. A püspöki lakáson a koporsónak a templomba szállítása előtt Csifó Salamon mondott imát d. e. 10 órakor. A püspöki háztól a templomig a kollégiumi ifjúság állott sorfalat. A koporsót Mikó Lőrinc, Kovács Kálmán, dr. Kiss Elek, Hadházy Sándor, Lőrinczy Zoltán és Szent-Iványi Sándor vitték át vállaikon. Közben az orgona gyászolta a főpapot. Négy papnövendék és négy díszbe öltözött katona állott a koporsó négy sarkánál őrséget. Délelőtt 11-től egyig a főgondnokok és Boros főjegyző fogadták a részvétnyilatkozatokat a következő sorrendben:¹⁰ Vásárhelyi János püspökhelyettes az erdélyi ref., Sulyok István a Királyhágóntúli ref. egyházkerület, Ürmösi Károly esperes a kolozsvári unitárius egyházközség, dr. Licențiu Pandrea főesperes az erdélyi g. kath. egyház, dr. Patay József a romániai kegyes szerzetrend, Frint Lajos superintendens a romániai zsinatpresbiteri ág. ev. püspökség, dr. Tavaszy Sándor az erdélyi ref. egyházkerület kolozsvári teológiai fakultása, dr. gr. Bethlen György az Országos Magyar Párt, Sándor József alelnök-főtitkár az EMKE, Ioan Hossu az államvasútak kolozsvári igazgatósága, dr. Gál Kelemen a kolozsvári unitárius kollégium, Vári Albert az Unitárius Irodalmi Társaság és a Keresztény Magvető, Pop Danila tábornok a VI. hadtest parancsnoksága, Alberti Richárd a kolozsvári ág. ev. egyházközség, dr. Eisler Mátyás a kolozsvári neolog izr. hitközség, Dózsa Endre az Erdélyi Irodalmi Társaság, Comte Gustave de Laique francia konzul, az angol, olasz, cseh, francia, magyar, osztrák és német konzulok, dr. Mihali Tivadar a város tanácsa, dr. Szádeczky Gyula az E. M. E. természettudományi szakosztálya és az E. K. E., Victor Dimitriu a kolozsvári pénzügyigazgatóság, dr. Dan Parten a királyi kormány és a vármegye törvényhatósága, id. báró Jósika Gábor az erdélyi róm. kath. státus és a kolozsvári róm. kath. hitközség, dr. Vékás Lajos a Minerva r.-t., Laurențiu Ciurea az erdélyi g. keleti püspökség, özv. Török Sándorné és dr. Höntz Kálmánné a magyar luth. nőegylet, dr. Jelen Gyula a kolozsvári nemzeti kaszinó,

¹⁰ Keresztény Magvető, 1928. 102—174.

Leitersdorfer Sándor a Kereskedelmi Alkalmazottak Sportegyesülete, dr. Sebestyén József az orthodox izr. hitközség, dr. Ioan Vasca a g. keleti teológiai akadémia, Nyirő József a Romániai Kisebbségi Ujságírók Szervezete, Kovács Lajos az egyetemes unitárius lelkeszkör, dr. Kiss Elek az unitárius teológiai akadémia, dr. Gyalui Farkas az E. M. E., báró Huszár Pálné a romániai magyar nők központi titkársága, dr. Veress Ferenc a kolozsvári magyar zenekonzervatórium, Gálfi Lőrinc a Dávid Ferenc Egylet, Váradi Aurél az egyházakörök felügyelő-gondnokai, Gálfalvi Samu a székelykeresztúri főgimnázium, Lőrinczy Dénes az aranyostordaköri unitárius magyarság nevében. A távirati és levélbeli kondoleálásokat az országból, külföldről, Angliából, Amerikából l. Keresztény Magvető 1928. 140—157. l. A temetési szertartás d. u. 3 órakor kezdődött. A templom csak kis részét fogadhatta be annak a hatalmas embertömegnek, amely véges-végig ellepte a széles Kossuth Lajos-utcát. Fenntartott helyeken foglaltak helyet a tábornoki kar, a hatóságok, diplomáciai képviselők, a kormány, a különböző választásfelekezetek, a magyar párt elnöksége, a különböző közületek és egyesületek képviselői. Boros főjegyző és püspök-helyettes imája után Varga Béla tartotta a gyászbeszédet.

Aztán megmozdult a templom közönsége s hosszú ideig tartott, míg a templom előtti útvonalon a gyászoló közönség felsorakozott. A menetet dalárdák nyitják meg. Ezután következnek hosszú sorban a különböző tanintézetek növendékei. A gyászkocsi előtt a menetet az unitárius ifjúsági dalárda zárja be. A gyászkocsi mellett az egyik oldalon az esperesek, a másikon a köri felügyelő-gondnokok mennek. A kocsi után a családtagok mögött a főgondnokok, utánuk a különböző hatóságok képviselői, végül a torockóiak népies viseletükben. Menet közben a Magyar- és Honvéd-utcai dalárdák énekeltek. A temetőben a sírnál Ferenczy főgondnok, Gvidó Béla egyházi közügyigazgató beszéltek, dr. Csiki Gábor, az angol és amerikai unitárius testvérek nevében búcsúzott. Ezután felhangzott a teológiai akadémia és a kollégium egyesített férfikarának éneke, melynek hangjai közben eresztették le a földbe a koporsót.¹¹

Az E. K. T. határozata alapján, 1928 május 19-én, Tordán, a püspökválasztó zsinat első napján, *Ferencz József-émlékünnepe*ly tartatott. Délelőtt a templomban Vári Albert mondott imádságot és dr. Kiss Elek alkalmi beszédet. Délután a városi vigadóban dr. Szent-Iványi főgondnok megnyitója után dr. Borbély István emlékbeszédet olvasott fel és Pálfi Márton „Ferencz József unitárius püspök emlékezte” c. ódáját szavalta el.

¹¹ Keresztény Magvető, 1928. 187—211